

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

МАНЖОЛА Петро Григорович

УДК 321.7+ 321.01(477)

**РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ЛЕГІТИМАЦІЇ
ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата політичних наук

Науковий керівник:
доктор філософських наук,
професор Розова Т.В.

КИЇВ - 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	11
1.1. Проблематика громадянського суспільства в історії світової суспільно-політичної та філософської думки.....	11
1.2. Теоретичні підходи до визначення поняття громадянське суспільство у вітчизняній політичній науці.....	37
РОЗДІЛ 2	
ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЛЕГІТИМАЦІЮ ВЛАДИ	57
2.1. Легітимність державної влади: визначення, механізми та емпіричні індикатори.....	57
2.2. Громадянське суспільство та держава: сучасний політологічний дискурс.....	84
2.3. Участь громадянського суспільства у політичному процесі як передумова легітимації влади.....	96
РОЗДІЛ 3	
ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	111
3.1. Криза легітимності влади в Україні: причини та наслідки.....	111

3.2. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в контексті забезпечення легітимності влади в Україні.....130

ВИСНОВКИ..... 161

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... 174

ВСТУП

Актуальність теми дослідження обумовлена пошуком додаткових резервів для підвищення легітимності державної влади в Україні. Суперечливість політичних та соціально-економічних реформ, що відбуваються за умов посттоталітарної трансформації України, формування нової соціальної структури та громадянського суспільства ускладнюються падінням рівня довіри до політичної влади. Це, у свою чергу, становить серйозну загрозу національній безпеці України. Донедавна питання ролі громадянського суспільства у підвищенні довіри населення до влади в Україні ігнорувалося. Значним імпульсом, який сприяв кардинальному перегляду значення громадянського суспільства у процесі легітимізації державної політики стала президентська кампанія 2004 року. Зростання чисельності та розширення спектра діяльності громадських організацій в Україні вимагає утвердження якісно нової моделі відносин у площині взаємодії влади та громадськості. Відтак, актуальності набуває питання науково-теоретичного осмислення проблеми легітимності у вітчизняних умовах в контексті пошуку концептуально нових засад удосконалення механізму взаємодії держави та громадянського суспільства. Історичний досвід свідчить, що подолання кризи легітимності влади є результатом довготривалої кропіткої діяльності всього суспільства і усіх його соціальних верств. Взаємодія громадських організацій та інститутів влади є важливим фактором зростання довіри громадян до держави. В Україні, попри певні позитивні кроки на шляху утвердження громадянського суспільства, вплив останнього на владу залишається на низькому рівні. Відтак, значної актуальності набувають дослідження, предметом аналізу яких є вивчення не лише електоральних засобів демократичної легітимності, а й інших процедур, які передбачають залучення широкої системи громадських об'єднань.

Актуальність теми даного дисертаційного дослідження підтверджується низкою нормативно-правових документів, які були прийняті в Україні протягом

2000 – 2008 років. У цих документах, зокрема, визначено завдання держави щодо підвищення відкритості та прозорості діяльності органів державної влади, налагодження конструктивної співпраці з інститутами громадянського суспільства.

Проблему взаємодії держави та суспільства досліджено у працях Платона, Аристотеля, Цицерона, Н. Макіавеллі, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, Т. Пейна, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, А. де Токвіля, К. Маркса, А. Грамші та ін.

Серед вітчизняних науковців, предметом аналізу яких є становлення та розвиток громадянського суспільства, його взаємодії з державою слід відзначити праці В. Баркова, В. Бебика, М. Банчука, І. Горбатенко, Г. Зеленько, А. Карася, М. Калініченка, А. Колодій, Ю. Корнілова, О. Косілової, І. Кресіної, А. Кудряченка, І. Кураса, Ю. Левенця, М. Михальченка, Я. Пасько, О. Полішкаррової, Т. Розової, Ф. Рудича, М. Рябчука, П. Ситника, С. Телешуна, Г. Щедрової, Ю. Узун.

Процесам інституціоналізації громадянського суспільства, вивченню стану та проблем функціонування його структурних компонентів (неурядових організацій, профспілок, церкви тощо) присвячені наукові доробки Г. Зеленько, А. Колодій, В. Новохацького, В. Пащенко.

Окрім досліджень науковців, проблематика громадянського суспільства на теоретичному рівні активно вивчається й самими представниками неурядового сектору – зокрема, неурядовими дослідними організаціями. Так, досить вагомими здобутками останніх років у цій сфері є дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Разумкова (УЦЕПД), Інституту місцевої демократії (ІМД), Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) та інших.

Питання легітимності влади осмислюються у працях західних науковців М. Вебера, Д. Істона, С. Ліпсета, Ю. Габермаса, П. Бурд'є, А. Сайммонса, Д. Гелда, Дж. Ротшильда. Серед українських дослідників ця проблема знайшла відображення у працях О. Бабкіної, В. Бурлячук, О. Висоцького, В. Горбатенка, Г. Зеленько, А. Єрмоленко, А. Колодій, С. Макеєва, М. Ніколко, І. Попова, С. Рябова, О. Середи, М. Тур, В. Фадеєва.

Разом з тим, серед усього масиву наукових доробків питання ролі та впливу громадянського суспільства на процес легітимізації влади поки що не знайшло системного наукового висвітлення у вітчизняній літературі.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми “Проблеми політичної модернізації і трансформації: світовий досвід і українські реалії” кафедри політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям “Дослідження проблеми гуманітарних наук”, затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 28 грудня 2006 року). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 22 грудня 2005 року).

Метою дисертаційного дослідження є аналіз концептуальних засад впливу громадянського суспільства на процес легітимізації влади в Україні. Досягнення визначеної мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1) дослідити теоретико-методологічні основи розуміння суті громадянського суспільства, його взаємодії з державою у вітчизняній і зарубіжній політичній науці;

2) конкретизувати зміст поняття “громадянське суспільство” у сучасній науковій літературі та дати його визначення на основі матеріалів дослідження;

3) проаналізувати рівень довіри населення до органів державної влади в Україні та визначити основні чинники, що впливають на легітимацію влади;

4) виявити можливості застосування європейського теоретико-методологічного досвіду у процесі вирішення проблеми легітимації політичної влади стосовно умов сучасного українського суспільства;

5) окреслити суперечності взаємодії громадських і державних інститутів в Україні та засоби їхнього подолання;

б) розробити практичні рекомендації щодо підвищення легітимності влади в Україні в контексті розвитку громадянського суспільства.

Об'єктом дослідження є громадянське суспільство в Україні на сучасному етапі.

Предметом дослідження є вплив інститутів громадянського суспільства на процес легітимації влади в Україні.

Методи дослідження. Дисертаційну роботу здійснено на основі використання низки загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Проблемно-хронологічний метод дозволив здійснити аналіз літератури з даної проблематики в контексті суспільно-політичних та економічних змін, що відбувалися. Історіологічний метод дав можливість простежити в хронологічній послідовності еволюцію науково-теоретичного розуміння громадянського суспільства. Компаративний метод дозволив порівняти різні моделі легітимації влади з метою пошуку оптимального варіанту для України з урахуванням специфіки її історичного розвитку. Інституціональний метод застосовувався для дослідження інститутів, за допомогою яких реалізується ідея громадянського суспільства.

У праці використано наступні загальнонаукові методи теоретичного й емпіричного дослідження: абстрагування, аналіз, синтез, індукція і дедукція, спостереження і порівняння, аксіологічний, цивілізаційний. За допомогою методу вторинного соціологічного аналізу було проаналізовано результати соціологічних

досліджень провідних наукових та експертних установ України, які вивчали рівень довіри населення до політичних та соціальних інститутів.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у наступному.

Вперше:

- виявлено національну специфіку легітимації державної влади в Україні. Зокрема, доведено, що, на відміну від західноєвропейських держав, легітимність влади в Україні обумовлюється не стільки раціональними чинниками (традиційна повага до закону, визнання довершеності політико-правових процедур ротації влади), скільки ціннісно-нормативними параметрами. На цій основі визначається засаднича роль громадянського суспільства у легітимаційних процесах як підґрунтя подолання кризи довіри у вітчизняних умовах;

- запропоновано авторське тлумачення громадянського суспільства як синтезу трьох вимірів функціонування соціуму – інституціонального, соціокультурного та структурно-функціонального. Шляхом узагальнення існуючих наукових підходів, аргументовано, що в інституціональному вимірі громадянське суспільство постає як сукупність своїх структурних елементів (громадських об'єднань, профспілок, ЗМІ, церкви тощо); соціокультурний вимір вказує на ступінь політичної, правової та громадянської культури населення; структурно-функціональний вимір дозволяє визначити характер взаємодії влади та громадян у суспільно-політичному процесі;

- розкрито значення та наслідки президентських виборів 2004 року в контексті забезпечення легітимності влади. Концептуально обґрунтовано, що політичні події кінця 2004 – початку 2005 років, в ході яких відбулася зміна правлячої еліти, визначили якісно нові параметри легітимності влади у напрямі розширення відкритого діалогу між державою та громадянським суспільством.

Уточнено:

- методологічні особливості визначення термінів “легітимність”, “легітимізація”, “легітимація”. Виявлено, що семантичне поле концепту легітимність має міждисциплінарну природу;

- теоретичне обґрунтування тези про те, що демократичність процесу державного управління, підконтрольність та прозорість владних інститутів є можливими лише при адекватній взаємодії політичної еліти та організаційних осередків громадянського суспільства. Адже легітимність перебування при владі являє собою явище двосторонньої політичної взаємодії влади та суспільства.

Дістали подальшого розвитку концептуальні підходи до визначення ролі громадянського суспільства в Україні. Зокрема, досліджено сучасний стан та тенденції розвитку громадянського суспільства та виокремлено проблеми, що існують на шляху ефективної взаємодії громадянського суспільства та органів державної влади в контексті забезпечення легітимності.

Теоретичне і практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні теоретичні положення і висновки дослідження доведені до рівня конкретних пропозицій. Результати дослідження були використані при підготовці Експертних доповідей “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році” та “Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку”, а також у підготовці Концепції взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства (Концепція була затверджена Кабінетом Міністрів у 2007 році).

Окремі положення дисертації можуть бути використані в процесі удосконалення існуючої нормативно-правової бази функціонування інститутів громадянського суспільства, а також у науково-педагогічній діяльності при викладанні курсу “Політологія”, спецкурсів з “Теорії демократії”, “Громадянського суспільства”.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Окремі положення дисертації були використані при

підготовці підрозділу до колективної монографії “Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005” загальним обсягом 23 д.а. (обсяг підрозділу – 0.6 д.а.).

Апробація результатів дисертації. Основні ідеї дисертації були оприлюднені, обговорені та ухвалені на кафедрі політичних наук Інституту політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова та на таких наукових заходах: Міжнародна науково-практична конференція “Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління” (Київ, 2004), Міжнародна наукова конференція “Сучасний тероризм: філософія, ідеологія і форми прояву” (Житомир, 2004), Науково-практична конференція “Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу” (Київ, 2005), Науково-практична конференція “Еліти і цивілізаційні процеси формування націй” (Київ, 2006), а також у ході “круглих столів”, проведених у Національному інституті стратегічних досліджень в рамках підготовки Послання Президента України Верховній Раді України (Київ, 2005 – 2008).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 12 робіт, з них 7 [110, 111, 112, 113, 114, 115, 116] – у фахових виданнях з політичних наук, затверджених ВАК України, у 4-х тезах конференцій [117, 118, 119, 120], а також в 1-й монографії у співавторстві [109].

Структура дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, семи підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 193 сторінок, з них обсяг основного тексту – 173 сторінки, список використаних джерел включає 219 найменувань.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1. Проблематика громадянського суспільства в історії світової суспільно-політичної та філософської думки.

Загальноприйняті стандарти демократичного розвитку провідних держав нерозривно пов'язані з невід'ємною складовою цивілізованого поступу людства – наявністю розгалуженої системи неполітичних відносин, здатної виступати стримуючим чинником державному диктату. Відтак, чи не найпоширеним на сьогодні полем для наукових дискусій з проблем вітчизняного соціумо- та державотворення є коло питань, пов'язаних із проблематикою становлення громадянського суспільства. Найбільш лаконічно сутність громадянського суспільства можна визначити наступним чином: це “низка проміжних об'єднань, що не є ані державою, ані родиною” [88, с. 146]. Значно ширшим є розуміння громадянського суспільства як суспільства з високим рівнем економічних, соціальних, політичних, культурних та моральних властивостей [87, с. 48].

Втім, аналізуючи сучасний стан вивчення даного питання можемо констатувати: на сьогоднішній день тлумачення змісту концепту “громадянське суспільство” є напрочуд варіативним. Це обумовлено цілою низкою причин, серед яких: різноманітність методологічних підходів та відсутність уніфікованих критеріїв щодо визначення структурних компонентів громадянського суспільства; розгалуженість національних шкіл, в рамках яких досліджується означена проблематика тощо. Складність та неоднозначність поняття потребує ретельного ретроспективного аналізу, з'ясування соціокультурних умов, в яких формувались та розвивались історичні моделі громадянського суспільства та які спричинили його подальшу еволюцію у певному напрямі.

Вперше термін "громадянське суспільство" (civil society) зустрічається у філософській спадщині представників епохи Античності. Так, Аристотель у творі "Політика" зазначає: "Держава є сукупністю громадян, громадянське співтовариство" [4, с. 90]. Громадянином, у свою чергу, є той, "хто володіє сукупністю громадянських прав" [4, с. 100]. Давньоримський філософ Цицерон використовував словосполучення "громадянське суспільство" (societas civilis) для пояснення усієї сукупності громадян, які взаємодіють у політичному просторі держави. "Держава є власністю народу, а народом є не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згуртувалися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою в питаннях права та спільності інтересів," – наголошує він [198, с. 48].

Водночас, варто наголосити: у працях античних філософів вищезазначений термін викликає інтерес лише з огляду на пошук його етимологічного коріння, оскільки чіткого розмежування між сферами суспільного та державного життя (засадничого положення концепції "civil society") на той час не проводили. "Громадянське" і "приватне" були тісно пов'язані між собою – громадяни могли реалізувати себе тільки в межах полісу. Англійський дослідник А. Фергюсон підкреслював, що суспільства у власне "громадянському" ("цивільному") вимірі на ранніх етапах історії людства (в тому числі у Стародавній Греції та Римі) не могло існувати в принципі, оскільки відсутнім був "цивільний" статус особи – всі дорослі чоловіки (окрім рабів) перш за все були воїнами, що на практиці відкидало будь-які припущення щодо наявності певного неполітичного простору життєдіяльності, виведеного за рамки державного контролю [188, с. 75]. Як зауважує А. В. Лосєв, рабовласницьке суспільство "не знало особистості...у смислі соціальному та історичному", а відтак, "тут ще немає протиріччя між особистістю й державою" [105, с. 60, 109]. Не людина, а космос та соціум визначали сутність державної влади.

Традиція мінімізації значення людини у політичному процесі отримала своє продовження у часи Середньовіччя – держава та влада були міцно вбудовані в

загальну теологічну конструкцію християнізованого соціуму та оголошувалися продуктом розуму, вищого за людський. Монопольне становище католицької церкви, панування у суспільній свідомості догматичних настанов християнсько-середньовічної епохи унеможлилювали існування поза компетенцією державної (фактично теократичної) влади вільного простору життєдіяльності людини.

Разом з тим, на відміну від попереднього етапу, саме в період Середньовіччя визрівають духовні та емпіричні основи, які стають підґрунтям для якісно нового осмислення характеру взаємодії суспільства, людини та держави, що, зрештою, справило значний вплив на формування поняття “громадянське суспільство” у подальшому [77, с. 41].

Заміна натурального господарства товарно-грошовими відносинами, географічні відкриття та поширення експортного виробництва, виникнення низки соціальних інститутів капіталістичного спрямування (перш за все міських західноєвропейських общин – гільдій, ремісницьких корпорацій та магдебурзького права) все більше входили у протиріччя із “правилами гри” феодального суспільства. Засудження підприємницької ініціативи, інституціональні перешкоди у вигляді станово-класової системи поділу населення ставали нездоланим гальмуючим чинником на шляху розвитку ринкової моделі господарювання.

Домінуючі переконання про трансцендентність держави та системи влади по відношенню до громадянина, які культивувалися в епоху Середньовіччя апріорі заперечувало можливість активного впливу суспільства на процес підготовки та прийняття політичних рішень. Суцільна регламентація соціально-економічного та політичного життя людини чимдалі більше змушувало останню шукати сприятливу для себе сферу самореалізації за межами всеохоплюючого державного контролю.

Водночас, суттєві зрушення в цей час відбувалися на рівні особистісного світосприйняття. Саме за роки Пізнього Середньовіччя під впливом ідей

Реформації поступово набирає обертів, за визначенням В. М. Денисенко, процес “суб’єктивізації об’єкту пізнання” [51, с. 39]. Піднесення духовності у структурі особистості сприяло раціоналізації феномену віри, що у свою чергу посилювало вплив індивідуального фактора у структурі світобудови: не від людської спільноти залежала перспектива конкретної особи досягти “спасіння”, а від неї самої. Разом з тим, виховуючи у людини протягом сторіч повагу до християнських норм поведінки теологічна теорія закладала підвалини для утвердження у Новий час таких необхідних громадянських якостей як лояльність, довіра, менталітет слухняності та терпимості.

Новий спосіб господарювання обумовив зміни у сфері соціальної самоідентифікації особи. Соціальна роль, якої дотримувалася людина епохи середньовіччя з поширенням ринкових відносин зазнає суттєвої трансформації – не походження і стан стають визначальною умовою самореалізації індивіда, а хист та вміння.

Отже, світоглядні та соціально-економічні зміни, що відбулися за часів пізнього Середньовіччя та в епоху Відродження викликали до життя на початку XVII ст. нагальну потребу у перегляді характеру взаємовідносин “державо-громадянин”. Десакралізація суспільно-політичного життя під впливом ідей Реформації, розквіт гуманістичної філософії з характерною для неї ідеалізацією цінностей свободи та особистості загострили одвічний конфлікт між природнім потягом державних установ до всеосяжного владного контролю та бажанням людини позбутися надмірної опіки з боку влади. Бурхливий розвиток ринкового господарства, приватновласницьких відносин та підприємницької ініціативи в умовах домінування принципів схоластичного мислення з часом викликали необхідність в обґрунтуванні змін, що відбулися у системі відносин “індивід – суспільство – держава – влада”.

Представниками класичного розуміння сутності громадянського суспільства в історії соціально-політичної думки вважаються філософи Нового часу,

Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є. Саме їхні ідеї заклали формування цілісної концептуальної системи поглядів, що засновувалися на протиставленні суспільства (громадської сфери) та держави (політичного простору). В якості допоміжного інструментарію на шляху обґрунтування означеної антиномії виступили теорії “природних прав” та “суспільного договору”.

Чи не вперше зосередив увагу на співіснуванні двох якісно відмінних станів життєдіяльності людини – природного та політично організованого (державного) – Т. Гоббс. Свої погляди він виводив з песимістичної оцінки сутності людини, яка за своєю природою є суто егоїстичною істотою, що ускладнює досягнення компромісу у суспільстві поза існуванням державної влади. Оскільки кожен індивід від природи має право на власність та на життя, зіткнення егоїстичних інтересів породжує небезпечну ситуацію “війни всіх проти всіх”. У подібному стані неможливо гарантувати ані свободу, ані власність, ані життя особистості, “є одвічний страх та постійна небезпека насильницької смерті” [32, с. 96]. Вихід з подібного стану суцільної нестабільності та хаосу англійський філософ вбачав у прийнятті усіма членами суспільства одвічних природних законів, головними з яких є пошук миру та готовність людини поступитися часткою своїх прав і свобод заради суспільної злагоди [32, с. 99]. Індивіди, які діють егоїстично, зрештою усвідомлюють, що єдиним способом уникнення природного стану, забезпечення своїх інтересів за умов мирного співіснування можна досягти шляхом утворення ефективної політичної сили – Левіафана – через укладання суспільної угоди. Лише державна влада здатна гарантувати життя, свободу та власність особистості. І в цьому виявляється її найвища цінність.

Тут необхідно зазначити, що на відміну від більш пізніх трактовок концепції суспільного договору, теоретична модель Т. Гоббса виводить державу за межі кола учасників цієї процедури. Засадничими принципами гобсівської моделі суспільної угоди є, по-перше, відмова індивідів від більшої частини своїх прав та,

по-друге, авторитаризація політичної влади та політичного процесу. Як наслідок, майже повністю виключається будь-яка можливість впливу громадян на владу, різко засуджується опір можновладцям з боку народу.

Більш ліберальні погляди щодо аналізу громадянського стану життєдіяльності людини сповідував англійський філософ Дж. Локк. Приймаючи за основу “віру у розумну сутність”, соціальність людини, він провів чітку грань між власне громадянським суспільством та його антиподом – природним станом існування людства: “Ті, хто об’єднані у єдине ціле та мають встановлений закон та судові установи, куди можна звернутися для захисту порушених прав та вирішення протиріч, перебувають у стані громадянського суспільства, проте ті, хто не має цього,... все ще знаходяться у природному стані, в умовах якого кожен здійснює функції судді та палача на власний розсуд” [104, с. 320].

Головною причиною, що змушує людину “вийти” з природного стану, на думку Дж. Локка, є необхідність збереження своєї власності – життя, свободи та володіння (приватної власності). Це обумовлює всезагальну зацікавленість у створенні громадянського суспільства, яке покликано “компенсувати ті незручності, які дарує природний стан” [104, с. 312]. Перехід від природного стану до громадянського суспільства є результатом суспільного договору. Такий договір може бути укладений тільки за волею більшості та згідно її рішення. Відтак, у тлумаченні Дж. Локка перехід людини до громадянського стану відбувається шляхом конституювання правових відносин між індивідом та державою.

Особливий внесок Дж. Локка полягає в осмисленні ним проблеми свободи та прав особистості. Невідчужувані природні права, якими володіє людина (право на життя, на власність та свободу) передують політичному устрою суспільства, а тому є недоторканими з боку державної влади. Остання ж, заснована на основі суспільного договору, має будуватися на законі, який є відображенням природного права. Тим самим англійський філософ фактично започатковує

ліберальну філософську традицію у вивченні передумов становлення громадянського суспільства, в рамках якої пріоритет у відносинах між державою та громадянином надається останньому. Адже тільки вільна автономна особистість, яка здатна усвідомлювати свої права й відповідним чином тиснути на владу, є запорукою успішності існування громадянського суспільства. На цьому тлі досить контрастний вигляд мають суміжні теоретичні конструкції (насамперед концепція “суспільного договору”) Т. Гоббса та Ж.-Ж. Руссо, у працях яких акценти у відносинах “влада – громадянин” відверто зміщені у бік держави: “кожен... передає в загальне надбання і ставить під вище керівництво загальної волі свою особу та всі свої сили, і в підсумку... кожен перетворюється у неподільну частину цілого” [165, с. 161]. На відміну від Т. Гоббса, який переконаний у домінуванні примусових тенденцій у процесі соціальної інтеграції людей, Дж. Локк на перший план у цьому питанні висуває індивідуальну схильність кожного до об’єднання з іншими та утворення державної влади.

Іншим важливим постулатом, що був застосований Дж. Локком в процесі осмислення суті громадянського стану взаємодії людей стало обґрунтування ним права приватної власності, яке сьогодні вважається засадничим принципом формування демократичної правової держави. Власність не створюється державою чи суспільством – вона є невід’ємною ознакою людської особистості: “Хоча земля і всі нижчі істоти перебувають у спільній власності всіх людей, кожна людина володіє певною власністю, яка полягає в його власній особистості, на яку ніхто, крім неї, не має жодних прав... Оскільки людина виводить предмет з того стану загальної власності, в який його помістила природа, то завдяки своїй праці вона приєднує до нього щось таке, що виключає загальне право інших людей” [104, с. 277]. Власне, саме від Дж. Локка розпочинає свій розвиток ідея громадянського суспільства як суспільства приватних власників, що захищені від втручання держави шляхом укладання суспільного договору.

Французький філософ Ш.-Л. Монтеск'є відзначав, що громадянське суспільство є результатом історичного розвитку людства – четвертим щаблем розвитку після природного стану, сім'ї та героїчного часу [123]. Громадянське суспільство, за Ш.-Л. Монтеск'є, є суспільством ворожнечі людей, а для подолання та нейтралізації цієї ворожнечі необхідна держава. Державність, відтак, внутрішньо притаманна громадянському суспільству, однак не тотожна йому. В суспільстві діють два типи законів – громадянські і державні. Перші регламентують недержавні відносини (відносини власності, добровільних об'єднань громадян тощо), інші – переважно політичні права і свободи громадян.

Підсумовуючи, варто підкреслити: протягом XVII – XVIII ст. переважною більшістю філософів Нового часу термін “громадянське суспільство” вживався для позначення суспільства (в тому числі політичного простору) в цілому – поняття “громадянське суспільство” та “держава” в цей період вживалися як взаємозамінні. Відтак, можна погодитись з І. І. Кравченком, який зазначає; концепції громадянського суспільства на цьому етапі “формувались як складні соціально-політичні та етичні вчення про суспільний розвиток, про перехід соціума та людини від одного якісного стану в інший: від природного – до цивілізованого, з додержавного — у політичний, від хаосу загальної взаємної боротьби – до порядку та громадянських відносин” [91, с. 35]. Поступове утвердження капіталістичних відносин та ринкової моделі господарювання з притаманними їй цінностями недоторканості приватної власності та індивідуальної свободи вимагали адекватного осмислення змін у відносинах між державою та суспільством. При цьому вперше в центр уваги було поставлено людину з її інтересами та природніми правами. Тим самим було закладено соціокультурні підвалини класичного розуміння громадянського суспільства.

Нового забарвлення розвитку поглядів щодо сутності громадянського суспільства надали представники класичної політекономії (Д. Юм, А. Сміт, А. Фергюсон). Головну ознаку прояву громадянського суспільства вони вбачали

не в політичній організації соціуму, а в його матеріальному (економічному) устрої. Адже саме тут індивіди проявляють себе незалежними суб'єктами суспільної діяльності і, покладаючись на механізми ринкової саморегуляції, прагнуть якомога меншого втручання держави у свої справи: тільки “переслідуючи власні індивідуальні інтереси, його [індивіда] діяльність найкраще відповідає інтересам суспільства” [174, с. 332]. Таким чином, ступінь автономності економічної сфери ставав визначальним критеріальним показником існування власне громадянського суспільства.

Завершеного вигляду теоретична основа класичного розуміння громадянського суспільства набула у поглядах І. Канта. Своє бачення довершеної моделі суспільного устрою він виводив з розуміння людини як абсолютної цінності: “Людина... існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі” [71, с. 269]. Виходячи з цього, метою держави є забезпечення життєвого простору для реалізації свободи кожної людини шляхом правового упорядкування соціальних відносин. Зрештою, стверджує І. Кант, головною проблемою “людського роду, яку його примушує вирішити природа полягає у досягненні всезагального правового громадянського суспільства” [69, с. 12].

Реалізацію індивідуальної свободи І. Кант ставить у пряму залежність від дотримання кожною людиною настанов категоричного імперативу, який закликає “діяти відповідно до такої максими, яка в той же час сама може стати всезагальним законом” [72, с. 330]. Відтак, право як регулятор соціальних відносин перебуває у нероздільній єдності із мораллю. Адже лише остання, впорядковуючи людські пристрасті та суб'єктивні мотиви надає правовим нормам загальнообов'язкового характеру. Поєднати право та мораль у цілісну систему покликана держава, яка, виникаючи шляхом суспільної угоди між людьми (усвідомлена згода “не підпорядковуватися ніяким зовнішнім законам, окрім тих, на які б я міг дати свою згоду” набуває ознак правової [70, с. 267]. А

це, у свою чергу, створює сприятливі умови для існування власне громадянського суспільства.

В цілому, погляди І. Канта розширити аксіологічне поле осмислення сутності громадянського стану життєдіяльності суспільства. Встановивши взаємозалежний зв'язок між правом та свободою людини, німецький філософ обґрунтував визначальну передумову утвердження громадянського суспільства – визнання кожним громадянином права інших людей на самоствердження в даному соціальному просторі. Тим самим концепція правової держави І. Канта заклала основи для подальшого формування ціннісної основи громадянського суспільства, додавши до класичних ліберальних цінностей – свободи особистості та недоторканості права приватної власності – такі громадянські якості як толерантність та взаємоповага.

Г.В.Ф. Гегель вперше осмислив явище громадянського суспільства з точки зору його автономного статусу по відношенню до держави. Розглядаючи проблеми суспільно-політичного життя як вияв “об’єктивного духу”, Г.В.Ф. Гегель вказує на три форми, в яких він (“об’єктивний дух”) розкриває себе: сім’я, громадянське суспільство та держава. Кожна з цих форм характеризується різними якостями: якщо держава уособлює собою “всезагальне”, то сфера громадянського суспільства – це простір для реалізації “особливого” [28, с. 227].

Не дивлячись на те, що громадянське суспільство є системою егоїстичних потреб індивідів (тут “кожний для себе – мета, все інше для нього ніщо” [28, с. 228] саме в ньому, на думку німецького філософа, містяться передумови для реалізації індивідуальної свободи. А саме – опосередкована працею та заснована на приватній власності система задоволення потреб людини. Зрештою, призначення громадянського суспільства – “в забезпеченні та захисті власності і особистої свободи” [28, с. 279].

Елементами громадянського суспільства є: система потреб; система правових установ, що здійснює судочинство; поліція та корпорації [28, с. 233]. За своєю структурою громадянське суспільство є стратифікованим – в ньому виділяються декілька станів: субстанційний (ті, хто володіє землею), промисловий та всезагальний (бюрократія). Конституують громадянське суспільство, забезпечуючи правопорядок, поліція та органи судочинства. Відтак, являючи собою соціально неоднорідне та корпоратизоване середовище громадянського суспільства, на думку Г.В.Ф. Гегеля, є сприятливим простором для всебічної самореалізації людини, що, у свою чергу, забезпечує їй певну автономію від держави. Зрештою, тільки розмежувавши сфери державного та громадянського можна було починати дискусію про характер взаємодії влади та суспільства. Тим самим, застосувавши новий методологічний підхід Г.В.Ф. Гегель заклав основи для якісно нового осмислення сутності явища громадянського суспільства.

Відносини між державою та громадянським суспільством Г.В.Ф. Гегель розглядає у діалектичному взаємозв'язку. Розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як своєї передумови – лише у правовому полі можливе ефективне функціонування різноманітних соціальних об'єднань. Конфліктогенність індивідуальних інтересів та устремлінь “знімається” лише державою (і в державі), завдяки якій “свобода досягає свого вищого права” [28, с. 279]. Проте, з іншого боку, держава отримує власну “розумність” завдяки громадянському суспільству, оскільки саме в ньому відбувається сходження абстрактного (формального) права до конкретного права. І тільки такий механізм надає державі статусу правової: “...інтерес сім’ї та громадянського суспільства має концентруватись в державі, але при цьому всезагальність мети не може бути досягнена без... волі особливого, яке мусить зберегти своє право” [28, с. 286]. Держава не складається з атомізованих індивідів – інтерес людини має бути опосередкований цілою низкою корпорацій та асоціацій (“моральнісний корінь

держави”), які забезпечують його соціалізацію та набуття ним громадянських якостей. Іншими словами, розвиток громадянського суспільства та еволюція держави до стану правової – двосторонній та взаємозалежний процеси [28, с. 258]. Держава створює громадянське суспільство, але й суспільство в певному сенсі створює державу, надаючи їй довершеного вигляду, – підкреслював Г.В.Ф. Гегель.

Таким чином, синтезувавши найбільш позитивні моменти концепцій представників філософської думки Нового часу Г.В.Ф. Гегель вперше проаналізував явище громадянського суспільства як автономного від держави простору самореалізації людини. Тим самим було закладено передумови для подальшого дослідження громадянського суспільства як особливої сфери соціальної реальності. З іншого боку, чітко виражена у поглядах Г.В.Ф. Гегеля настанова щодо пріоритету державності відносно громадянського суспільства, його переконання у необхідності постійного контролю влади над громадянським сектором через дезінтеграційну природу останнього, позбавляє концепцію німецького філософа ліберальної складової досліджуваної нами проблематики. І в кінцевому випадку, як слушно зауважує вітчизняний дослідник М. Тур, знецінює саму ідею громадянського суспільства [180, с. 150.].

Подальше розмежування змісту термінів “громадянське суспільство” та “держава” у XVIII – XIX ст. отримало яскраве аксіологічне забарвлення. В намаганні довести несправедливість та неприйнятність деспотичної влади уряду все більшої популярності в середовищі філософів набувала ідея протиставлення громадянського суспільства та держави з точки зору репрезентації ними антиномічних за своїм характером цінностей – відповідно блага та зла. Відтак, подальшого розвитку отримала думка про первинність та главенство неполітичної сфери життєдіяльності населення щодо державної влади. Найбільш яскраво такий підхід простежується у творчості Т. Пейна: “Суспільство в будь-якому стані являє собою благо, в той час як навіть найкращий уряд є нічим

іншим, як необхідним злом” [142, с. 21]. Інший американський мислитель Дж. Медісон підкреслював роль громадянського суспільства як противаги сваволі держави. Він вважав, що гарантією від тиранії більшості слугує наявність у суспільстві різних груп із різноспрямованими інтересами. У цьому сенсі громадянське суспільство повинно стояти на сторожі прав людини.

Загалом, саме модель американського суспільства XIX ст. стала сприятливою емпіричною базою для формування інституціонального підходу в осмисленні явища громадянського суспільства – як складної мережі соціальних зв’язків населення у позадержавному просторі. Французький ліберальний мислитель Алексіс де Токвіль у праці “Демократія в Америці” на прикладі інститутів громадянського суспільства у США зосередив увагу на вивченні впливу громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних справ. Саме ці організації, на його думку, сприяють поширенню громадянської активності та плюралізму, які є необхідними для демократії ознаками, стимулюють співпрацю та виконують функції громадського нагляду [178, с. 162].

Формування суспільства А. де Токвіль пов’язував із виникненням громади, яка є первинним осередком соціалізації людини – набуття нею необхідних громадянських якостей [178, с. 69]. На базі громади утворюються численні об’єднання та асоціації населення, які охоплюють увесь спектр суспільної діяльності індивідів. Подібні інститути є незалежними від втручання державної влади у свою життєдіяльність.

Погляди А. де Токвіля та американських представників суспільно-політичної думки сприяли остаточному формуванню двох основних методологічних підходів в осмисленні явища громадянського суспільства, які набули поширення у другій половині XIX – на поч. XX ст. В рамках першого (який оформився під впливом поглядів Г. В. Ф. Гегеля та представників марксистської течії) в якості головної передумови та спрямовуючої сили розвитку громадянського суспільства виступає державна влада (з відповідним приматом держави над суспільством).

Згідно з другим підходом (який сягає своїм корінням у філософію представників ліберальної течії) громадянське суспільство розглядається як самодостатній осередок.

В цілому, загальною тенденцією розвитку суспільно-політичної думки протягом XVIII-XIX ст. можна вважати початок та завершення процесу осмислення проблеми розмежування двох сфер соціального життя: сфери політичної діяльності та сфери позаполітичного буття людини (громадянське суспільство). Перехід до раціональної моделі суспільного управління викликало до життя появу нових форм організації соціального життя – правову державу, громадянське суспільство та конституціоналізм. Саме вони, уособлюючи собою цінності свободи та гідності особистості надали людині можливість у певних межах почувати себе захищеною від свавілля влади.

Початок епохи промислового розвитку спричинив зміни у поглядах на відносини соціуму та природи, населення та влади. Обґрунтування діяльнісної активності людини у європейській філософії XVIII-XIX ст. зумовили своєрідне тлумачення сутності влади та панування, що знайшло своє відображення в обґрунтуванні спроможності людини раціонально влаштувати своє життя. Ідея перетворення світу і підпорядкування природи стає домінуючою в культурі модерну на всіх її етапах [67, с. 7]. Відтак, набуває поширення думка про необхідність та доцільність тотального переоблаштування світу, що, у свою чергу, є запорукою звільнення людини.

Особливе місце у XIX ст. в осмисленні суті громадянського суспільства належить представникам марксизму. Цей підхід базується на матеріалістичному розумінні історичного розвитку людства, в основу якого покладено дію економічних законів. Відтак аналіз громадянського суспільства К. Марксом та його послідовниками здійснюється суто в межах формаційного підходу: воно “охоплює собою усі прояви матеріального спілкування індивідів на певному ступені розвитку виробничих сил” [121, с. 71]. Свого остаточного вигляду

громадянське суспільство отримує лише на буржуазній стадії розвитку людства з притаманними їй цінностями недоторканості приватної власності і свободи особистості. Тому фактично, на думку К. Маркса, таке суспільство, продукуючи лише відносини експлуатації та відчуження людини, виявляється історично минущою реальністю. Політика, право, релігія і всі інші форми суспільної свідомості та практики є наслідком панівного в даних історичних умовах способу виробництва, а тому суперечності, які зароджуються на рівні економічних відносин (в даному разі – всередині громадянського суспільства) є визначальними та нездоланими. У підсумку, досягнення свободи марксизм пов'язує не з ідеєю громадянського суспільства (як це вбачалося представниками філософії Нового часу), а, навпаки, з докорінним знищенням його (громадянського суспільства) інституційних передумов та регуляторів – приватної власності і правових норм.

Розмежування сфери громадянського суспільства та держави відбувається тільки з переходом людства до буржуазної епохи. При цьому характер їхньої взаємодії у марксизмі пояснюється з позицій економічного детермінізму: “не державою обумовлюється та визначається громадянське суспільство, а громадянським суспільством обумовлюється та визначається держава” [204, с. 271].

В цілому ж, ідеологічна заангажованість не завадила теоретикам марксистської течії приділити значну увагу питанню самоврядування населення – проблемі, яка на сьогодні становить один з центральних компонентів розуміння концепції громадянського суспільства. Утвердження диктатури пролетаріату є переходом від державного управління до самоуправління, до влади народу та його безпосередній участі в управлінських процесах. Зникнення необхідності в існування держави, на думку Ф. Енгельса, створить передумови для виникнення суспільства “вільної та рівної асоціації виробників” [205, с. 239]. Політичне визволення – один з кроків до визволення людини, до повної демократизації

суспільства і держави. Ліберальну державу, на думку К. Маркса, має замінити структура комун – устрій, зміст якого становитиме урядування громад.

Проте, нівелювання цінності особистості, застосування класового підходу до аналізу та оцінки дій і поведінки конкретного індивіда фактично унеможлиблюють конституювання такого суспільства власне як громадянського. Тому, не дивлячись на те, що теорія марксизму підхопила ідею Г. В. Ф. Гегеля про доцільність розмежування сфер державного та позаполітичного життя насправді кордон між владою та громадянським суспільством виявився умовним, а політизація усіх галузей людського буття в державах, що були побудовані за комуністичним зразком, набула гіпертрофованого вигляду.

Виникнення у ряді західноєвропейських країн в другій пол. XIX ст. впливового соціалістичного руху справило неабиякий вплив на еволюцію уявлень про громадянське суспільство. Поступова монополізація виробництва, загострення соціально-майнових протиріч завели у глухий кут розвиток системи господарювання, що категорично заперечувала будь-яке втручання держави у стихію “вільного ринку”. Під впливом необмеженої, “всеосяжної мети до накопичення” (М. Вебер), появи спокусливої нагоди отримання надприбутку шляхом витіснення з економічного простору конкурентів соціокультурна основа класичного лібералізму – свобода, рівність можливостей та право “на щастя” (Декларація незалежності США) – зазнала відчутного удару.

Поширення процесу монополізації капіталу і виробництва та зростання безробіття у другій половині XIX ст. поставили під сумнів самодостатність принципів вільної конкуренції та необмеженої свободи підприємницької діяльності. Дедалі більша поляризація суспільства, породжуючи радикальні настрої у масовій свідомості, заклала небезпечний потенціал соціального вибуху. Разом з тим, вимушене розширення державних функцій у соціальному напрямку наприкінці XIX ст. в умовах домінування концептуальної моделі “держави – “нічного сторожу” не мало під собою будь-яких легітимних підстав.

Зростання активності найманих працівників з вимогами детальної регламентації трудових відносин зустрів цілком виправданий (як з точки зору пануючих ліберальних цінностей) спротив підприємців. Своє небажання укласти будь-які угоди з працівниками підприємці обгрунтовували порушенням їхньої свободи, яка втілювалась у задекларованих на державному рівні принципах недоторканності та необмеженості права на приватну власність. Як наслідок, виникає нагальна потреба у перегляді багатьох світоглядних настанов класичного лібералізму та пошуку нової парадигмальної основи для соціальної інтеграції.

На цьому тлі змістовне розуміння громадянського суспільства набуває соціально-економічного забарвлення – до традиційних цінностей свободи та недоторканності приватної власності додаються гасла соціальної справедливості та солідарності, економічної демократії. Виникає соціальне партнерство як система інститутів і механізмів, покликаних підтримувати баланс інтересів роботодавців і найманих працівників. Фактично на цьому етапі ідея громадянського суспільства стає допоміжним інструментарієм в обгрунтуванні необхідності розширення соціально-економічних та політичних прав робітничих мас.

Концентрованого вигляду соціально-економічний бік концепції громадянського суспільства отримав у поглядах А. Грамші. Розглядаючи державу як інтегральну площину взаємодії політичної, соціальної та економічної сфер життєдіяльності, італійський філософ вбачав у громадянському суспільстві найбільш сприятливе середовище для утвердження “гегемонії” правлячого (в ідеалі – робітничого) класу: “загальне визначення держави включає в себе складові елементи, які мають бути віднесені до визначення громадянського суспільства (іншими словами, держава дорівнює сумі політичне суспільство + громадянське суспільство” [36, с. 247].

Необхідним соціальним осередком, в якому сконцентровані головні інституційні важелі для розгортання боротьби за “гегемонію” – моральне, інтелектуальне та політичне панування, – А. Грамші вважає громадянське

суспільство. У своєму суто теоретичному вигляді таке суспільство складається з різноманітних громадянських асоціацій, профспілок, церкви, ЗМІ тощо та виступає ареною боротьби різних соціальних груп за гегемонію над суспільством в цілому. Громадянське суспільство перебуває між економічним базисом і державою та слугує важливим інструментом звільнення від диктатури капіталу та його політичного прояву – держави. Конкретний зміст громадянського суспільства є результатом і метою класової боротьби. Саме через розгорнуту мережу різноманітних об'єднань громадян, а також ЗМІ, – пануючий клас поширює свій вплив та авторитет у суспільстві. Зрештою, стабільність будь-якої держави (апарату державного управління) залежить від характеру відносин та атмосфери, що панує у сфері громадянського суспільства.

У найбільш розвинутих державах, підкреслює А. Грамші, громадянське суспільство відіграє превентивну роль, виступаючи запобіжником поширенню деструктивних явищ як в економіці, так і у сфері владних відносин. Асоціації та об'єднання громадян є головними формами життєдіяльності населення, через які влада самостверджує себе у суспільному середовищі. Відтак, революція полягає не у насильницькому захопленні політичної влади, а в розвитку локальних демократичних інститутів, передусім, інтелектуально-культурного спрямування (об'єднання та асоціації громадян, заклади освіти, засоби масової інформації), що, у свою чергу, спричинить трансформацію суспільства та системи влади загалом у напрямі їх більшої демократизації.

Таким чином, на відміну від представників класичного марксизму, громадянське суспільство у політичній теорії А. Грамші постає як необхідна складова еволюції соціально-політичного життя на шляху емансипації робітничого класу, посилення його впливу через опосередковану мережу громадських об'єднань та асоціацій. При цьому особливого значення італійський філософ надає толерантним властивостям громадянського суспільства, адже саме тут відбувається артикуляція інтересів різноманітних соціальних груп, що

унеможливиює тотальне домінування однієї політичної сили (класу) за рахунок пригноблення інших.

Специфікою післявоєнного періоду осмислення громадянського суспільства є те, що сфера застосування цієї категорії є надзвичайно широкою, а його інтерпретації – різноманітними. Особливого поширення набувають спроби знайти пояснення тим змінам, які відбуваються в інститутах і функціях громадянського суспільства у зв'язку з розширенням соціальних функцій держави, окреслити нові способи його взаємодії з державними структурами.

Американський дослідник Т. Парсонс звертається до концепту громадянського суспільства у контексті моделі соціальної диференціації та інтеграції. Він визначає чотири основні функції суспільства: соціальну (соціетальну), культурну, політичну, економічну. Всі вони існують через відповідні інститути і взаємодіють на рівні соціетальної спільноти, яка виступає інтегративною щодо інших. Оскільки суспільство є складною системою, яка здатна до самовідновлення та автономного існування, то проблему виокремлення у його структурі політичної підсистеми та взаємозв'язку із соціальним цілим можна звести до питання функцій політики по відношенню до неполітичних підсистем: “Ми розглядаємо певне явище як політичне настільки, наскільки воно пов'язане із організацією та мобілізацією ресурсів для досягнення певним колективом своєї мети” [136, с. 30]. Обмежені можливості неполітичної самоорганізації, різнорідність факторів, що інтегрують суспільний організм, вимагає зовнішньої (політичної) координації, що може здійснюватись у формі політичного примусу. Відтак, саме засадничі підвалини соціальності створюють передумови для реалізації функцій політики.

Формалізація суспільно-політичного життя порушило рівновагу між громадянським суспільством та державою у бік абсолютизації цінності останньої. Відтак, новітній етап суспільного розвитку поставив на порядок денний питання перегляду традиційних форм соціальної організації: не в державі, а за допомогою

участі у невеликих соціальних утвореннях можливе найповніше розкриття людиною власного потенціалу.

Класичним уявленням про сутність громадянського суспільства була протиставлена так звана “модель участі”. В рамках останньої на передній план висувався динамічний аспект життєдіяльності населення, головними ознаками якої ставали мобільність та асоціативна активність. Громадянське суспільство – це, насамперед, активна громадськість, яка дискутує з приводу найбільш значущих для неї проблем та критикує уряд, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті державних рішень.

Дослідження питання дискурсу та досягнення консенсусу перебувають у центрі уваги праць німецького дослідника Ю. Габермаса. Він інтерпретує громадянське суспільство на основі власної теорії комунікативної дії. На думку Ю. Габермаса, вести мову про виникнення громадянського суспільства можна лише за умови формування сфери громадської відкритості. Провівши ретельний ретроспективний аналіз зародження та поступової інституціоналізації простору публічної комунікації, німецький філософ показав, яким чином громадськість перетворювалася на впливовий чинник політичного процесу.

Основною прикметою античності, на думку Ю. Габермаса, є концентрація панування (владних відносин у сім’ї) лише в приватній сфері, а публічна сфера – це діяльність вільних громадян у політичному волевиявленні. Середньовічне суспільство характеризується наявністю “репрезентативної відкритості”, що мала придворний характер. З настанням Нового часу відбувається автономізація економічної діяльності як сфери приватного інтересу, якій протистоїть публічність державного життя [26, с. 71].

З посиленням ролі парламенту як осередку опозиційності щодо політики монархів на початку XVIII ст. інституціонального вигляду набуває сфера громадської комунікації. “Постійне коментування і критика заходів корони, парламентських рішень, що піднялося до рангу інституції, змінюють обличчя...

державної влади”, – наголошує Ю. Габермас [26, с. 105]. Саме на цей період й припадає розквіт громадянського суспільства у країнах Європи.

Таким чином, резюмує Ю. Габермас, формування громадянського суспільства відбувалося паралельно з утвердженням ліберальних засад суспільно-політичного життя. Структурне ядро громадянського суспільства становить мережа добровільних асоціацій, за допомогою яких відбувається інституціоналізація громадських дискурсів з приводу шляхів вирішення загальнозначущих проблем в рамках організованої публічної сфери. А це, у свою чергу, потребує розвиненої політичної культури та відповідних соціальних зразків виховання. Демократія передбачає створення великої кількості “публічних сфер”, які дозволяють громадянам через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях, що, у свою чергу, є гарантією забезпечення їх прав та свобод.

Ф. Шміттер акцентує увагу на тісному взаємозв’язку громадянського суспільства та демократичного устрою. При цьому, на його переконання, громадянське суспільство не є передумовою та причиною виникнення демократії [201]. Громадянське суспільство – “це система самоорганізованих медіаторних (опосередкованих) груп”, які характеризуються наступними ознаками:

- вони не належать ані до державної влади, ані до бізнесу;
- здатні планувати та організовувати колективні акції з метою захисту та репрезентації інтересів своїх членів;
- діють в рамках усталених правових норм [201].

Особливу роль організацій громадянського суспільства Ф. Шміттер вбачає у їхній здатності найбільш адекватно виражати інтереси найбільш широкого спектру суспільних відносин. В цьому контексті вони здатні конкурувати з політичними партіями, які на нинішньому етапі вже не спроможні в повному обсягу забезпечити реалізацію різноманітних інтересів населення – особливо у міжвиборчі цикли.

Джон Кін вживає поняття громадянське суспільство для позначення “складного та мінливого комплексу недержавних організацій, які діють у правовому полі та переслідують ненасильницькі цілі; вони є самоорганізованими, перебувають у постійній комунікації між собою та з державними інституціями, які є для них правовою гарантією функціонування” [78, с. 15].

Суттєвий внесок у спроби концептуалізації громадянського суспільства зробили американські дослідники Джин Л. Коен та Е. Арато. Розуміючи під ним “сферу соціальної інтеракції між економікою та державою, яка складається з різноманітних форм публічної комунікації” (сім’ї, громадських об’єднань та рухів), вони чітко виокремили два сутнісних підходи в аналізі громадянського суспільства, виходячи з його функціонального призначення:

1) інституціалізований (у вигляді набору прав та законів) захист приватної сфери, що постійно перебуває під контролем держави;

2) сукупність соціальних рухів та неполітичних ініціатив знизу, які репрезентують собою особливу форму впливу на політику державної влади [3, с. 7].

Не можна оминати увагою значний науковий доробок в дослідженні проблематики громадянського суспільства, який здійснив Роберт Д. Патнем. Так, у праці “Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії” ним було проаналізовано сучасні та історичні відмінності італійських регіонів з точки зору розвиненості місцевих громад та функціонування демократичних інститутів. Сутність громадянського суспільства американський дослідник вбачав у наявності наступних ознак: 1) громадянська активність; 2) політична рівність; 3) солідарність, довіра та толерантність; 4) необхідний рівень інституціалізації соціальної активності населення (розгалужена мережа об’єднань та асоціацій, в яких задіяні громадяни на добровільній основі) [139, с. 110-114].

Взявши за основу свого дослідження громаду як культурно визначений осередок соціального життя, у якій органічно поєднуються культура та структура, Роберт Д. Патнем зумів переконливо показати, що єдиним чинником, який мав значний і постійний вплив на успіх демократичного правління в Італії, була історична традиція громадянських орієнтацій і поведінки. Рівень економічного розвитку регіонів на Півдні та Півночі Італії та ефективність урядування, підкреслює дослідник, перебувають у прямій залежності від рівня “громадянськості” населення: ступеню залученості громадян до об’єднань за інтересами та асоціацій, розвинутості ЗМІ, динаміки участі у місцевих референдумах [139, с. 115-118].

Ч. Тейлор вважає, що феномен громадянського суспільства можна розуміти у наступних значеннях:

- ✓ як “третій сектор” – сукупність автономних від державної влади громадських організацій;
- ✓ як розгалужену систему соціальних зв’язків, яка охоплює собою неполітичну сферу;
- ✓ як чинник впливу на політику державної влади, що здійснюється через активність різноманітних суб’єктів впливу на політичний процес та вироблення політичних рішень [130; с. 455].

Підсумувати розвиток поглядів щодо суті громадянського суспільства та його місця у загальній системі координат соціуму спробував Бенджамін Барбер. У своїй праці “Громадянське суспільство: За межами риторики. В рамках політичного осмислення” він виокремив три моделі громадянського суспільства:

I. Громадянське суспільство як синонім приватного сектору (сукупність перш за все підприємницьких утворень). Сутність цієї моделі розкривається через уявлення суспільної системи у класичному ліберальному вигляді – громадянське суспільство перебуває тут у прямій опозиції по відношенню до держави, в якій громадянин бачить Левіафана, що поглинає права і свободи своїх підлеглих.

Звідси – громадянське суспільство має бути максимально дистанційованим від влади.

II. Комунітаристська модель. Громадянське суспільство складається не лише з об'єднань, які за сферою своєї діяльності є економічно зорієнтованими, - воно включає до своєї структури увесь “комплекс невпорядкованих соціальних відносин”, які пов'язують людей природними зв'язками, як-от – сім'я, клан, спільнота, братства тощо. Відтак головне завдання громадянського суспільства полягає не у втечі від державної опіки, а у необхідності підпорядкування держави, злиття з нею.

III. Трисекторна модель громадянського суспільства. Поряд з приватним та публічним (державним) сектором співіснує громадський, який включає в себе усю сукупність суспільних об'єднань, які засновані на засадах рівності та добровільності членства. Саме громадський сектор у системі суспільних відносин, артикуюючи переваги приватного та публічного просторів (відповідно – суверенітет особистості та егалітаризм) найбільш адекватно відповідає демократичному розвитку соціуму [212].

Ще одним варіантом “моделювання” феномену громадянського суспільства можна вважати дослідження Ненсі Розенблум. Вона, зокрема, виокремила такі різновиди громадянського суспільства.

- Демократичне громадянське суспільство: його суб'єкти наголошують на політичній участі та потенційній опозиційності громадських об'єднань до владних структур. Головною справою громадянських об'єднань тут є “прищеплення громадянам почуття політичної дієспроможности, здатности до розгляду політичних питань, а також схильности розглядати їх в ім'я загального добра”.

- Посередницьке громадянське суспільство: сприяє формуванню таких чеснот, як вихованість, здатність до солідарного вирішення проблем. Воно націлює громадян на соціальні зв'язки, принципи громадянськості, відкритості

та відповідальности. У посередницькому громадянському суспільстві “від вторинних асоціацій не очікують формування політичних достоїнств, і соціальне співробітництво зовсім не обов’язково має трансформуватись у політичне представництво”.

• Нарешті, модель виборчого громадянського суспільства сприяє підвищенню економічної ефективності і загального добробуту. Пропонуючи цю модель як найперспективнішу, Н. Розенблум посилається на Г.В.Ф. Гегеля, котрий писав про суперечливість та обмеженість морального впливу громадянського суспільства, в якому переважають егоїстичні інтереси, вузькогрупова прив’язаність, бідність – риси, що й сьогодні загрожують єдності громадянського суспільства і вимагають “різноманітних виправлень” [81].

Новий імпульс розвитку теорії громадянського суспільства одержали у зв’язку із розгортанням національно-визвольної боротьби, а також під впливом загрози утвердження тоталітарних режимів. Інтерес до громадянського суспільства в країнах комуністичної диктатури в 1970-х роках, на думку А. Карася, призвів, насамперед, до розриву з марксизмом [75, с. 373-374]. Практика здійснення громадянського суспільства асоціювалася із вимогою та практикою закріплення вільного ринку, гарантією недоторканності права на приватну власність і конституційним встановленням громадянських прав людини на теренах держав, населення яких перебувало під владою тоталітарно-комуністичних урядів.

Вивчення процесів переходу від авторитарних режимів до демократії в країнах Латинської Америки, а згодом – у суспільствах Центральної та Східної Європи стимулювали тенденцію до переоцінки цінностей у напрямі постмодернізму з притаманними йому ознаками поліваріантності та дискусійності в осмисленні суспільно-політичних процесів [34, с. 4]. На відміну від ліберального розуміння громадянського суспільства попереднього періоду, післявоєнний етап розширив світоглядні рамки осмислення даної проблематики:

відтепер аналіз громадянського суспільства доповнювався ситуативним чинником та потребами суспільно-політичної доцільності. У транзитологічній літературі громадянське суспільство визначалось переважно у термінах, які характеризують розвиток демократичних політичних інститутів, процес набуття конституційних прав та свобод. Носіями ідей громадянського суспільства можуть виступати будь-які сили, метою діяльності яких є демонтаж авторитарних та тоталітарних режимів (класичними прикладами таких сил стали полька “Солідарність”, угорський “Демократичний форум”, організації радянського руху дисидентів).

На сучасному етапі розвитку політичної науки громадянське суспільство постає як невід’ємний складовий компонент демократичного суспільства. Відносини, що конструюються в рамках громадянського суспільства, сприймаються як такі, що відкидають директивне регулювання та регламентацію.

1.2. Теоретичні підходи до визначення поняття громадянське суспільство у вітчизняній політичній науці.

Досвід існування окремих паростків громадянського суспільства у вітчизняній історичній практиці сягає часів Київської Русі. Вже тоді відзначаємо існування цілої низки інститутів (сім'я, віче, ряд, церква), які свідчать про певний рівень самоорганізації громадян. Відповідна тенденція прослідковується на більш пізніх етапах української історії: організація релігійних братств у часи Середньовіччя, утворення мистецьких та культурологічних об'єднань в період перебування України у складі Російської імперії, дисидентський рух у радянський період.

В козацькі часи попри нерівність станів виразно дали знати про себе здатність народу до самоорганізації, до життя за правовими (переважно традиційними) нормами. Суспільство було незалежним не лише від чужоземних держав, але й від влади, представників якої воно самостійно обирало. Поступово формується унікальна Козацька Республіка, яка стала головним джерелом демократичного духу і протогромадянської культури [92, 138]. Симптоматичною з огляду на природню схильність української нації до самоуправління та демократизму стала політика Б. Хмельницького (1595-1657 рр.). Спочатку він орієнтувався на створення козацької територіально-політичної автономії у складі Речі Посполитої, де могли б об'єднатися руський, український, польський і литовський народи. У процесі переможної ходи повстання у 1648-1649 рр. він став дотримуватися ідеї політичної самовизначеності України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом-монархом. Проте, це вже не відповідало суті громадянського суспільства, принципи якого були втілені у суспільному житті та державному устрої Запорізької Січі.

Демократичні засади побудови української держави відображені у “Пактах й Конституції”, написаних гетьманом Війська Запорозького Пилипом Орликом (1672-1742 рр.). Невипадково цей документ вважається першою європейською конституцією в сучасному її розумінні.

Теоретичне осмислення зазначеної проблематики займає помітне місце в історичній спадщині української політичної думки початку ХХ ст. [30]. Відсутність власної держави, неспроможність тогочасної української еліти забезпечити стабільність та сталість протікання політико-правових процесів за складних умов революційних змін у Російській імперії, змусили видатних представників суспільно-політичної думки переосмислити проблеми, пов’язані з громадянським суспільством.

Політико-правові концепції Т. Шевченка, Лесі Українки щодо громадянського суспільства передбачали ліквідацію самодержавно-кріпосного ладу, проголошення демократичної республіки, встановлення народовладдя та широкого самоуправління, функціонування конституційного режиму, панування права та закону, розподіл функцій державних органів, забезпечення юридичної рівності всіх громадян. Всі ці положення розглядалися у поєднанні їх з ідеями національного визволення [168, с. 196-202].

І. Франко в якості головної передумови покращення життя населення вважав відродження практики громадського спілкування, перетворення первинних адміністративних одиниць на самоврядні громади. Майбутній суспільно-політичний устрій, на його думку, мав базуватись на самоврядуванні общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрунтується на солідарності інтересів. Традиції громадянської активності, схильність місцевого населення до самоорганізації є характерною соціокультурною рисою історичного розвитку української нації. Відтак, будь-яка влада, що гальмує розвиток громадянського суспільства на цій території, приречена на невдачу.

З протилежних позицій розглядав характер взаємовідносин між державною владою та громадянським суспільством в Україні В. Липинський. Будучи представником консервативного напрямку, формуючи “класократичну” модель соціального устрою навколо цінностей “нація”, “еліта”, “держава”, він зосередив увагу на вивченні механізмів взаємовпливу та взаємодії між суспільством та владою, визначенні найбільш оптимального варіанту такої взаємодії для України.

Розвиток громадянського суспільства, на думку вченого, гальмується у тих державах, керівництво яких не визначилось з приводу стратегії розвитку держави та суспільства. Всі негаразди українського суспільства обумовлені хворобливим станом, який супроводжує розвиток України протягом всієї історії – “недержавністю” [101, с. 476]. Проте, зазначає він, шукати причину хвороби та своєрідну “мікстуру” від неї необхідно не за межами кордонів, а в середині нашого соціуму. Історія України засвідчує, що неврегульована активність громадянського суспільства за відсутності ефективно сформованого політичного механізму спричиняли не тільки стримування державотворчих процесів, а й втрату незалежності. “На територію громадянства недержавного чужоземна влада приходить завжди покликана частиною цього громадянства”, – підкреслює В. Липинський [101, с. 476]. Слабкість національного відродження в Україні полягала не стільки у недостатній активності громадянського суспільства, скільки у квалітеті соціально-політичної та інтелектуальної вітчизняної еліти.

Громадянське суспільство та державу В. Липинський розглядає як дві протилежні, проте нерозривні та взаємодоповнюючі реальності. Якщо суспільство – арена зіткнення завжди протилежних, існуючих у постійній боротьбі інтересів, то держава є сферою впорядкування та конституювання відносин. Громадянське суспільство спрямовано на зміни та рух вперед; держава “має нахил до здержування руху, до творення вже твердих, скристалізованих, непорушних форм” [101, с. 468]. Політична нація ж є похідною складного механізму взаємодії держави та громадянського суспільства. Проблема України

та її народу полягає в тім, що досягти оптимального варіанту взаємодії на багатьох історичних етапах вдавалося.

В. Липинський наголошує на наступних варіантах відносин між громадянським суспільством та державою:

- ✓ Знищення державою вільного простору для саморозвитку громадської активності, що з часом зупиняє будь-який рух вперед;
- ✓ Поглинання держави суспільством, коли нічим не обмежений хаотичний рух вперед знищує “стримуючу силу організованої державної влади”;
- ✓ Гармонійний розвиток, коли належно організовані суспільство та влада доповнюють один одного, тим самим забезпечуючи стабільність.

Імперський та радянський періоди існування українських земель стали яскравими прикладами втілення першого варіанту взаємодії суспільства та держави. Самодержавна Росія протягом XVIII-XIX ст. та тоталітарний режим у XX ст. не тільки знищували будь-які зародки громадянської активності, але й справили значно більший вплив на духовно-ментальні чинники суспільної свідомості, наслідки чого ми змушені спостерігати сьогодні. Нівеляція гуманістичних цінностей, неспроможність та невміння, а іноді небажання відстоювати та втілювати у життя власні інтереси – результат довготривалого та цілеспрямованого тиску влади на особистість. У підсумку – поширення суспільно-політичної апатії та недовіри до влади, формування агресії та безвідповідальності як на рівні політичного володарювання, так і в середині суспільства.

Надання розвитку громадянського суспільства неконтрольованого характеру з часом матиме такі самі руйнівні наслідки, як і повністю одержавлене суспільство. Вихід громадської активності за рамки владного контролю в перспективі означатиме, на думку В. Липинського, “розкладання сили сильніших слабкістю слабших”, коли потенційно слабкіше громадянське суспільство знищує

директивну роль держави, водночас не маючи змоги самотійно забезпечити впровадження у життя власних рішень [101, с. 471].

Яким чином забезпечити гармонійний розвиток двох сфер життєдіяльності людини? Мислитель пропонує наступні гарантії ефективної взаємодії:

- міцна організація груп, які визначають ціннісно-ідеологічний потенціал нації: навчально-освітні заклади, церква, ЗМІ;

- сприяння розвитку приватного сектору економіки, створення оптимальних умов для функціонування середнього та малого підприємництва та забезпечення їхнього захисту з боку держави від іноземного тиску;

- створення дієздатного механізму політичної системи, формування процедур взаємоузгодження політичних відносин між вищими органами державної влади.

Особливого значення при цьому набуває питання забезпечення чіткого механізму взаємозв'язку між владними структурами, що приймають політичні рішення, та громадянським суспільством, звідки повинні надходити відповідні імпульси. Подібна роль посередника покладається на політичні партії [101, с. 471].

На початку ХХ століття українські вчені М.І. Туган-Барановський та Б. Кістяківський пов'язували становлення громадянського суспільства та правової держави з ідеєю соціалізму як ідеалу суспільного ладу. Вітчизняний правник і політолог Богдан Кістяківський підкреслював взаємозалежність, взаємну обумовленість правової держави і громадянського суспільства. “Правильне і нормальне справляння державних функцій у правовій державі залежить од самодіяльності суспільности і народних мас, – писав вчений. – Без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима” [79, с. 252]. Але так само й громадянське суспільство неможливе без правової держави, яка “неодмінно

передбачає широкі громадянські та народні організації, завдяки яким зростає і її власна зорганізованість [79, с. 252].

Значний внесок у розробку концептуальних принципів формування й функціонування громадянського суспільства зробив М.П. Драгоманов. Будучи принциповим противником держави, як механізму обмеження свободи особистості, він “надавав перевагу такій системі влади, у якій державні чинники обмежувались би і контролювались інститутами громадянського суспільства” [96, с. 379]. Стратегічною метою розвитку людства, на думку М.П. Драгоманова, є забезпечення якнайкращих умов для вільної самореалізації особистості. Всі люди прагнуть не лише до задоволення своїх особистих потреб та інтересів, але й до спілкування та об’єднання. Основними ж формами таких об’єднань є громада і товариство. Кінцевою метою реалізації ідеї особистої свободи є досягнення такої організації суспільства, коли “спілки людські, великі й малі, складались з таких вільних людей, котрі по волі сходились для спільної праці й помочі у вільні товариства” [54, с. 115]. Забезпечення громадянських прав та самоврядування створить реальні передумови для політичного, економічного, культурного розвитку та звільнення українського народу.

Спадкоємцем політико-правових концепцій розбудови в Україні громадянського суспільства став М.С. Грушевський. У своїх працях історик констатує беззаперечний факт домінування традицій громадянського суспільства в історичному поступі української нації: “народню масу далеко більше цікавлять переміни громадські, аніж зверхньої політики...Вона мало вважала на переміну зверхности, аби заховані були її громадські, економічні інтереси” [42, с. 12]. Враховуючи тривалий період бездержавного існування українців М.С. Грушевський схиляється до думки про мінімальне втручання політичної влади у справи громадянського суспільства. Він наголошує на тому, що громада і уряд завжди стояли на протележних позиціях, а політична влада ніколи глибоко не проникала у сферу громадського життя, залишаючись чимось стороннім і

зовнішнім: “У нас князівсько-дружинний устрій ... залишався чимось зверхнім, досить хистко прив’язаним до народу. Громада зоставалася цілковитим господарем свого ґрунту, своїх справ, і тільки у зверхніх справах стикалася з устроєм княжим” [42, с. 10].

Нинішній етап розвитку вітчизняної політології насичений численними дослідженнями у сфері осмислення концепту “громадянське суспільство”. Потужним стимулом до активізації наукових розвідок у даній галузі суспільно-політичних знань стали як об’єктивно зростаюча гносеологічна потреба у поширенні та осягненні здобутків світової політичної теорії та практики, так і активна діяльність держави у напрямку долучення України до кола країн, які взяли на себе зобов’язання підтримувати розвиток громадянського суспільства (відповідні зобов’язання взяла на себе українська влада під час урядової зустрічі “До спільноти демократій”, що відбулася у Варшаві 26-27 червня 2000 р.). В цілому ж, концепція громадянського суспільства визнається більшістю дослідників невід’ємною складовою української національної ідеї, такою, що повністю відповідає історичному розвитку української нації.

Досить інтенсивно відбувається осмислення проблематики громадянського суспільства у колі вітчизняної інтелектуальної спільноти. До вагомих наукових доробків, автори яких заклали теоретико-методологічний фундамент у цій сфері досліджень, слід віднести праці В. Баркова [7, 160], В. Бебика [9], І. Горбатенко [35], Г. Зеленько [63], А. Карася [75], М. Калініченка [68], А. Колодій [82], О. Косілової [90], І. Кресіної [93], А. Кудряченка [144], Ю. Левенця [100], Я. Пасько [137], Т. Розової [160], Ф. Рудича [164], М. Рябчука [167], П. Ситника [171], С. Телешуна [177], Г. Щедрової [203] та інших дослідників.

Діапазон наукових досліджень проблематики громадянського суспільства є доволі широким. Найбільша увага у всьому спектрі досліджень приділяється питанню взаємодії держави та громадянського суспільства. Значний інтерес, зокрема, становлять монографії та колективні наукові розвідки у цьому напрямку

В. Баркова [160], Г. Зеленько [62, 63], А. Колодій [82], Ю. Левенця [100], Ф. Рудича [164], М. Рябчука [167], Т. Розової [160], Г. Щедрової [203].

Механізми взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства науковці розглядають у декількох аспектах. З юридичної точки зору, громадянське суспільство є необхідною передумовою формування правової держави. З позиції соціології громадянське суспільство – це особливий стан індивіда, якому притаманні, з одного боку, високий рівень автономії від соціуму взагалі і від держави зокрема, а з іншого – здатність конструктивно спілкуватися з іншими особистостями заради суспільного миру. У політологічних дослідженнях обґрунтовуються моделі взаємодії держави і громадянського суспільства: конфронтаційна, патерналістська, консенсусна тощо.

Процесам інституціалізації громадянського суспільства, вивченню стану та проблем функціонування його структурних компонентів (неурядових організацій, профспілок, церкви тощо) присвячені праці А. Колодій [83], В. Новохацького [128], В. Пащенко [140].

Суттєвим внеском у дослідження проблеми взаємодії держави та громадянського суспільства слід вважати монографічні видання “Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку” [39], “Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні” [145] та “Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії” за загальною редакцією професора А.І. Кудряченка [144]. На основі широкого кола джерел і аналізу реальних політичних процесів в них досліджено актуальні проблеми становлення громадянського суспільства в сучасній Україні. Застосування методу порівняльного аналізу дозволило вченим розкрити діалектичну взаємозалежність соціально-правової держави та інститутів громадянського суспільства, показати загальне й особливе у розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної та Східної Європи, визначити міжнародні чинники формування громадянського суспільства в Україні.

В цілому, в сучасній українській політології набули поширення як мінімум два дискусійні напрямки осмислення громадянського суспільства:

1) громадянське суспільство в Україні перебуває на зародковій стадії формування. Його окремі елементи відчують на собі постійний тиск з боку державної влади та перебувають під постійним негативним соціокультурним впливом наслідків тоталітарного минулого [5, 149, 150];

2) громадянське суспільство в Україні на сучасному етапі має належний рівень інституційної організації. Однак, воно “страждає не від власної несформованості, а від своєї патологічної розвиненості”, підпорядковуючи державну владу та нехтуючи загальними інтересами заради задоволення приватних [171, с. 59]. Загальноприйняте перекокання щодо необхідності мобілізації зусиль для створення потужного громадянського суспільства часом затьмарює зворотній бік проблеми: важливість формування ефективного механізму політичного володарювання, здатного організувати державотворчі процеси. Як наслідок, численні представники неурядового сектору здебільшого здійснюють деструктивний вплив на процеси державотворення. Тому стратегічним завданням є розробка та втілення у життя механізмів, які б поєднали загальнодержавні інтереси з приватними: а) формування національно-державницької самосвідомості та психології громадян; б) чітке й жорстке силове обмеження державою окремих приватних “воль” чи їхніх асоціацій, унеможливлення дій та вчинків, які суперечать загальнонаціональним інтересам.

Попри свою дискусійність, ці два підходи мають під собою спільну методологічну основу: явище громадянського суспільства в новітній українській історії та гуманітарній науці осмислюється переважно крізь призму взаємовідносин із державою. Відтак, з одного боку, прорахунки політичної еліти у тих чи інших сферах суспільного життя, неефективність державного володарювання перебувають у зворотньо пропорційній залежності від позитивної налаштованості можновладців до співпраці зі структурними елементами

громадянського суспільства. І навпаки, “відірваність” (фінансова та ментальна) неурядового сектору від держави, зорієнтованість виключно на суто корпоративні інтереси (на думку ряду дослідників, історично детермінована властивість представників української нації) спричиняє розшатування цілісного політичного механізму, не сприяє становленню консолідованої політичної нації (функція, яку відіграло громадянське суспільство при утворенні національних державних спільнот у Західній Європі).

Окрім досліджень науковців, проблематика громадянського суспільства на теоретичному рівні активно вивчається й самими представниками неурядового сектору, зокрема, неурядовими дослідними організаціями. Так, досить вагомими здобутками останніх років у цій сфері є дослідження Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова (УЦЕПД), Інституту громадянського суспільства [125], Інституту місцевої демократії (ІМД) [94, 95], Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД) [86], Українського незалежного центру політичних досліджень (УНЦПД) [99].

Підсумовуючи історико-методологічний аналіз формування ідеї та концепції громадянського суспільства у світовій та вітчизняній гуманітарній науці, виокремимо змістовні характеристики та основні підходи до розуміння означеної проблеми.

По-перше, громадянське суспільство – це суспільний простір, якому притаманні наступні ознаки:

- 1) Неполітичний характер відносин: на відміну від директивності та загальнообов’язковості, якими насичена державно-політична сфера життєдіяльності суспільства, громадянському суспільству притаманна атмосфера вільного волевиявлення та невимушеності. Звідси випливає важлива функціональна ознака концепту – тільки таке середовище (через внутрішні складові компоненти – сім’я, церква, недержавні організації) акумулює, зберігає

та відтворює етично-моральні кодекси поведінки людини, що нерідко є значно дієвішими, аніж правовий закон, який має своїм підґрунтям державний примус.

2) Розгалуженість: в змісті громадянського суспільства прослідковується боротьба, поляризація, протистояння різноманітних елементів. Потрапляючи у цей простір, людина отримує можливість знайти необхідну нішу для реалізації власних специфічних інтересів.

3) Соціальна активність: власне термінологічне визначення концепту “громадянське суспільство” покликане відобразити найбільш активну частину загального соціуму. Невипадково загальноновизнаним принципом існування правової держави є усвідомлення та прагнення відстоювати громадянином свої права, спрямованість на дію.

По-друге, громадянське суспільство являє собою противагу державі, протидію розвитку тоталітарних тенденцій. Приймаючи до уваги притаманну владі схильність до надмірної централізації, не можна ігнорувати значний потенціал контролю за державними органами, зосереджений у громадянському суспільстві. За будь-яких соціальних умов у громадянському суспільстві зосереджені необхідні кондиції для обмеження директивної природи державної влади, а отже, посилення контролю над державою з боку суспільства та орієнтація на демократичні політичні інститути як на ефективний інструмент здійснення такого контролю.

Функціональною особливістю громадянського суспільства є здатність виступати сферою запобігання та попередження руйнуючої сили конфліктів. Народжуючись всередині первинних соціальних взаємин, протиріччя знаходять подальше вирішення на стадії неполітичних відносин. Лише у разі неможливості врегулювання конфлікту на цьому етапі виникає потреба у втручанні держави. Подібна амортизуюча роль громадянського суспільства дозволяє утримувати конфліктні відносини на початковому рівні, тим самим спонукаючи задіяні

сторони шукати найбільш компромісного його вирішення, не застосовуючи державний примус.

По-третє, використання категорії громадянське суспільство характеризує інституційний бік соціальної активності людини – сукупність громадських об'єднань та інституцій, в яких особистість здатна реалізувати свої приватні інтереси та уподобання (в цьому контексті розуміння суті громадянського суспільства є невіддільним від поняття “третій сектор” – усієї кількості недержавних організацій, діяльність яких спрямована на вирішення проблем населення). Оскільки особистий інтерес у суспільстві набуває можливості реалізації лише завдяки об'єднанню з іншими, виникає необхідність в опосередкованості соціальної активності буття людини мережею добровільних асоціацій та громадських об'єднань.

По-четверте, громадянське суспільство є не стільки набором тих чи інших інституцій, скільки культурно-цивілізаційним виміром суспільства. Термін громадянське суспільство використовують для позначення рівня демократизації соціуму, ступеня наближеності до стандартів гуманітарного розвитку західноєвропейської цивілізації. Гуманістичний зміст концепції громадянського суспільства дозволяє вважати її необхідною складовою процесу демократичної модернізації. На думку російського політолога С.Г. Кара-Мурзи, словосполучення “громадянське суспільство” є умовним визначенням специфічної моделі соціального життя, яке характеризує окремий різновид цивілізації – ринкову економіку та демократію західноєвропейського зразка [73, с. 60]. Інший російський дослідник В.С. Ларцев вказує – “громадянське суспільство дедалі більше стає сутнісною ознакою сучасної цивілізації, а вільна особистість – критеріально визначальною рисою... такого суспільства” [97, с. 295]. Поступовий розвиток автономної особистості природно веде до виникнення громадянського суспільства – інституціональної системи, яка

створює середовище для вільної взаємодії громадян, що спрямована на реалізацію різноманітних приватних інтересів [97, с. 297].

Отже, основними вимірами, в яких аналізується явище громадянського суспільства є структурно-функціональний, інституціональний, соціокультурний:

а) в структурно-функціональній вимірі громадянське суспільство – це сукупність автономних і рівноправних індивідів їх об'єднань, які переслідують приватні цілі та інтереси;

б) в інституціональному вимірі – це система самодіяльних організацій та об'єднань, які відображають різноманітні приватні інтереси людей і створюють умови для їх реалізації. Йдеться про політичні партії, професійні, творчі, наукові союзи, жіночі, молодіжні, екологічні та інші об'єднання, незалежні організації в сфері освіти, виховання, охорони здоров'я, дозвілля і т.д. У соціальному просторі інститути громадянського суспільства розташовуються між державними установами та структурами, які втілюють загальний інтерес, і окремими індивідами, які переслідують свої приватні інтереси;

в) соціокультурний вимір характеризує громадянське суспільство як систему певних соціальних та культурних норм і цінностей, які визначають способи індивідуальної і групової діяльності. Для громадянського суспільства характерна персоналістична культура з її настановою на реалізацію прав та свобод кожного члена суспільства незалежно від його статусу і соціальної приналежності. Культурні цінності і норми підпорядковані в ньому вимогам особистої свободи, самостійності, ініціативи та підприємливості.

Вищенаведені підходи до розуміння суті громадянського суспільства зумовлюють розмаїття спроб вітчизняних дослідників сформулювати усталене наукове визначення цього явища.

Так, В.Ю. Барков визначає громадянське суспільство як “сукупність відносно автономних, авторитетних недержавних структур, які складають

систему конструктивних протигаг і стримувань для структур державної влади” [160, с. 205].

Ф. Рудич стверджує, що громадянське суспільство – це “суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно із державою утворює розвинені правові відносини” [164, с. 15].

М.І. Михальченко розуміє під громадянським суспільством сукупність суб’єктів суспільного життя та їх відносин (індивідів, їх спільнот, організацій, громадських інституцій), які реалізують свої часткові інтереси і взаємопов’язані у процесі економічного, політичного, соціального життя для реалізації різних цілей, інколи протилежних [39, с. 75].

А. Колодій визначає громадянське суспільство як сферу “спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання та регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності” [82, с. 86]. А. Вавидрін під громадянським суспільством розуміє “найбільш досконалу форму людської спільності, що включає в себе як структурні елементи добровільно сформовані первинні спільності людей – сім’ї, корпорації, асоціації” [17, с. 27].

На думку М.М. Калініченка громадянське суспільство – “це солідаризований вплив громадськості на формування та реалізацію рішень влади щодо дотримання прав людини та гарантії її вільного розвитку” [68, с. 12].

Узагальнюючи різноманітні підходи до визначення категорії “громадянське суспільство” надалі у дисертаційному дослідженні будемо розуміти це явище як систему автономних від держави інституціональних зв’язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів, в тому числі й шляхом впливу на державну політику. Синонімічним

концепту громадянське суспільство в даному випадку вважаємо словосполучення інституалізована (організована) громадськість.

Необхідними умовами для існування громадянського суспільства є, по-перше, належний рівень розвитку громадянської культури населення (ступінь обізнаності та усвідомлення власних прав, інтересів та свобод); по-друге, відкритий характер політичної системи, що дає можливість впливу громадян на процес підготовки та прийняття політичних рішень; по-третє, наявність приватної власності як основи та гарантії автономності суспільних акторів від державної влади.

Головними ознаками громадянського суспільства вважаємо наступні:

- наявність розвиненої мережі різноманітних відносин між рівними, автономними в своїх діях суб'єктами (окремими громадянами та соціальними групами), які здійснюються без посередництва держави;

- існування суспільних інститутів (громадських організацій, профспілок, структур місцевого самоврядування, незалежних ЗМІ та ін.), які відображають увесь спектр інтересів громадян та соціальних груп, захищають їх у стосунках з державою;

- усталена система цінностей, в основі якої лежать цінності суспільного активізму, моральної і економічної автономії індивіду, сприйняття суспільства як самоцінності.

Відмінність громадянського суспільства від інших форм соціального буття полягає в тому, що в нього включають громадян, які здійснюють свою діяльність колективно з метою забезпечення реалізації своїх інтересів та цілей, висування відповідних вимог до державної влади. Громадянське суспільство займає проміжну позицію між приватною сферою та державою. Зазвичай, зі сфери громадянського суспільства виключають правлячі політичні партії, бізнесові структури, сімейні утворення. Втім, на сьогоднішній день питання чітко

окресленої суб'єктності громадянського суспільства залишається переважно дискусійним.

В цілому ж, структуру громадянського суспільства складають сукупність суб'єктів, які представляють недержавну сферу життєдіяльності. Структурними компонентами громадянського суспільства є: 1) громадяни; 2) об'єднання громадян; 3) підприємці й інші недержавні економічні структури; 4) політичні партії, які не залучені до процесу державного управління; 5) органи самоорганізації населення; е) релігійні організації; ж) недержавні освітні і культурні установи, наукові асоціації, спортивні організації; з) засоби масової інформації.

І.А. Хижняк виокремлює сім різновидів формальних та неформальних інституцій, які становлять структуру громадянського суспільства:

- 1) економічного профілю – які залучені до процесу виробництва, комерційні асоціації, установи, що забезпечують їх паблік рілейшнз;
- 2) культурного профілю – релігійні, етнічні, громадські установи, які репрезентують та захищають колективні права та цінності;
- 3) інформаційного та освітнього профілю – діяльність яких спрямована на розповсюдження суспільних знань, ідей, інформації;
- 4) за інтересами – створюють сприятливі умови для реалізації інтересів представників різноманітних соціальних груп – робітників, членів професійних організацій, пенсіонерів тощо;
- 5) за галузевим розвитком – об'єднують фінансові та інші ресурси індивідів з метою поліпшення інфраструктури, інституцій а також якості життя у спільнотах, де вони проживають;
- 6) за соціальним профілем – рухи за охорону навколишнього середовища, боротьба за права жінок, захист прав споживачів тощо;
- 7) за дотримання громадянських прав – метою яких є пошук шляхів демократизації політичної системи через проведення моніторингу дотримання

прав людини, проведення опитування громадської думки, антикорупційні заходи тощо [195, с. 105-106].

Функціональна характеристика вказує на роль громадянського суспільства у суспільній системі. Найголовнішими функціями громадянського суспільства є наступні:

✓ по-перше, громадянське суспільство є засобом самоорганізації громадян та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину суспільно важливих питань громадські об'єднання розв'язують самостійно – здебільшого рівні місцевого самоврядування. Тим самим вони полегшують виконання державою її функцій, “розвантажують” державний апарат, який не завжди має змогу з усім впоратися;

✓ по-друге, інститути громадянського суспільства виступають гарантом непорушності особистих прав громадян, дають їм впевненість у власних силах, виступають допоміжним інструментом у потенційному протистоянні з державою, формують “соціальний капітал” – ті невід’ємні риси особистості, завдяки яким вона стає здатною до співпраці та ефективних солідарних дій;

✓ по-третє, інститути громадянського суспільства систематизують, впорядковують, надають регульованості протестам і вимогам людей, які в іншому випадку могли б мати руйнівний характер, і в такий спосіб створюють сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

✓ нарешті, інститути громадянського суспільства виконують функцію захисту інтересів певної групи в її протиборстві з іншими групами інтересів. Завдяки їм кожна група отримує шанс “бути почутою” владою.

Висновок.

В результаті проведеного ретроспективного аналізу формування ідеї громадянського суспільства у світовій суспільно-політичній та філософській думці можна зробити ряд висновків.

1. Осмислення проблематики громадянського суспільства відбувалося на всіх етапах розвитку суспільно-політичній думці – починаючи з епохи Античності включно до наших часів. При цьому представники кожного з етапів та національних шкіл вкладали свій зміст у розуміння природи та ролі даного явища в життєдіяльності соціуму. Внаслідок цього феномен громадянського суспільства на сьогоднішній день досліджується переважно в рамках поліконцептуальної пізнавальної парадигми.

2. В ході аналізу еволюції суспільних уявлень щодо природи громадянського суспільства виявлено, що в основу класичного розуміння досліджуваного концепту покладено, передусім, принципи класичного лібералізму. А саме: індивідуалізм, антропоцентризм, недоторканість природних прав і свобод людини, приватна власність.

3. Формування капіталістичного способу господарювання та подальший розвиток наукових знань заклали нову методологічну основу у розумінні явища громадянського суспільства в напрямі автономізації його статусу по відношенню до держави. Тим самим було започатковано дискусію про характер та моделі взаємодії влади і громадянського суспільства. В цілому ж, загальною тенденцією розвитку суспільно-політичної думки протягом XVIII-XIX ст. можна вважати початок та завершення процесу осмислення проблеми розмежування двох сфер соціального життя: сфери політичної діяльності та сфери позаполітичного буття людини (громадянське суспільство).

4. Сучасний етап обумовив перегляд класичних теорій громадянського суспільства. Формалізація суспільно-політичного та економічного життя розбалансувала рівновагу між громадянським суспільством та державою у бік

абсолютизації цінності останньої. Відтак, новітній етап суспільного розвитку поставив на порядок денний питання про перегляд традиційних форм соціальної організації: не в державі, а за допомогою участі у невеликих соціальних утвореннях можливе найповніше розкриття людиною власного потенціалу. На передній план висувається динамічний аспект життєдіяльності населення, головними ознаками якої ставали мобільність та асоціативна активність. Відтак, громадянське суспільство – це, насамперед, активна громадськість, яка дискутує з приводу найбільш значущих для неї проблем та критикує уряд, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті державних рішень.

5. У другій половині ХХ ст. під впливом розгортання національно-визвольної боротьби та загрози утвердження тоталітарних режимів теорія громадянського суспільства отримала новий імпульс. У транзитологічній літературі громадянське суспільство визначалось переважно у термінах, які характеризують розвиток демократичних політичних інститутів, процес набуття конституційних прав та свобод. Носіями ідей громадянського суспільства виступили сили, метою діяльності яких став демонтаж авторитарних та тоталітарних режимів.

6. Теоретичне осмислення проблематики громадянського суспільства займає помітне місце в історичній спадщині української політичної думки. Досвід існування окремих паростків громадянського суспільства прослідковується на всіх етапах історичної практики української нації – від княжих часів періоду існування Київської Русі до ХХ ст. Суттєвий вплив на формування вітчизняних концепцій громадянського суспільства справив той факт, що тривалий час свого існування українська нація була позбавлена стану державності, що природно примножило значення неполітичних інститутів у суспільно-політичних процесах.

7. В ході аналізу сучасних вітчизняних досліджень з проблематики громадянського суспільства виявлено спільну методологічну основу, на якій вони базуються: явище громадянського суспільства в новітній українській історії та

політичній науці осмислюється переважно крізь призму взаємовідносин із державою. Будучи тривалий час позбавленими власної державності та перебуваючи під впливом іноземних країн українці природньо шукали шляхи самореалізації та захисту власних прав і свобод у неполітичних організаціях – органах самоорганізації населення, братствах, культурно-просвітницьких об'єднаннях тощо.

8. Узагальнюючи різноманітні підходи до визначення досліджуваної категорії, виходячи з мети та завдань роботи дисертантом запропоновано власну дефініцію громадянського суспільства: це система автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів, в тому числі й шляхом впливу на державну політику. Синонімічним концепту громадянське суспільство в даному випадку є словосполучення інституалізована (організована) громадськість.

9. Основоположною функцією громадянського суспільства є забезпечення наявності необхідних кондицій для обмеження директивної природи державної влади, а отже, посилення контролю над державою з боку суспільства та орієнтація на демократичні політичні інститути як на ефективний інструмент здійснення такого контролю.

РОЗДІЛ II

ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА НА ЛЕГІТИМАЦІЮ ВЛАДИ

2.1. Легітимність державної влади: визначення, механізми та емпіричні індикатори.

Етимологічно поняття “легітимність” пов’язане з латинськими словами *lex*, *legis* – закон, юридична норма, правило, принцип, порядок; *legitimus*, *legitima*, *legitimum* – законний, правомірний, юридичний, обов’язковий. Похідне ж від них визначення “легітимація” (від. лат. – *legitimus*) у правових системах західноєвропейських країн XVII-XIX ст. розумілося здебільшого процедурно – в якості узаконення (легалізації) позашлюбних дітей [173, с. 168]. Достатнього поширення набули спроби ототожнення походження терміну “легітимність” з назвою політичної течії (“легітимісти”) в Західній Європі у XIX ст. (зокрема у Франції), представники якої визнавали головним принципом державного устрою спадкове право певної династії на владу. Звідси – легітимізувати – визнавати законним. Проте, як зазначають окремі дослідники, за усієї різноманітності варіантів пошуку етимологічного походження назви концепту, у вітчизняній політологічній та соціологічній літературі утвердилась практика розглядати його виключно під кутом зору юридичного нормативізму (в якості похідного саме від латинського *lex* (*legis*) – закон). Натомість, у лексиконах різних народів з найдавніших часів зберігаються значно ширши за своїм розумінням синоніми даного поняття: *legitimieren* (нім.) – посвідчувати особистість; *legitimate* (англ.) – усіма визнані досягнення [56, с. 126].

Вже у IV-III ст. до н.е. посилення на легалізацію як основу влади використовувалися школою китайських легістів в якості вагомого аргументу у дискусіях із представниками конфуціанства. Закладене легістами розуміння права

в руслі юридичного позитивізму (визнання закону (нормативно-правового акту) та його настанов головним критерієм істинності) з часом спричинило стійку опозицію “природноправовим” концепціям.

Підхід, згідно з яким пошук істини пропонується розпочати у сфері дії “природного” права, яке не завжди адекватно сприймається законодавцями, панував у юридичній науці включно до початку XIX ст. Спроби розв’язати суперечності між легальністю (законом) та моральністю (об’єктивним правом) з різною мірою успішності приймалися представниками німецької класичної філософської думки. Принцип “категоричного імперативу” І. Канта був покликаний узгодити процес “позитивації” права із вимогою справедливості у суспільно-політичному житті [126, с. 176]. На думку ж Г.В.Ф. Гегеля, незважаючи на наявність протиріч між правом “природним” та правом позитивним, їх (протиріччя) недоречно абсолютизувати: “Та обставина, що насильство та тиранія можуть бути елементами позитивного права є випадковою та суттєво не впливає на його природу” [28, с. 175].

Дефініціювати сутність легітимності можна лише осмисливши природу таких суспільних явищ як політика, держава, управління. Центральною категорією політичної науки є влада. Еволюція поглядів на сутність влади бере свій початок з часів виникнення власне суспільства. Боротьба за владні повноваження представляє собою змістовну характеристику політичного життя суспільства. Людина завжди намагалася осмислити ті аспекти власного існування, які пов’язані з атмосферою володарювання та примушення. Відтак, з виникненням власне відносин “панування-підкорення” з’являється нагальна необхідність в обґрунтуванні та ретельному аналізі внутрішніх чинників суспільної субординації.

Як свідчить історичний розвиток людства, владні відносини (відносини субординації) беруть свій початок ще у додержавних спільнотах. Державна ж влада виникає по мірі ускладнення суспільного організму та, відповідно,

неспроможності врегулювати зростаючі протиріччя за допомогою традиційних цінностей та норм. Відтак, доречно говорити про соціальне джерело державної влади, її суспільну детермінанту та результат соціальної практики.

У політико-юридичній та філософській літературі на сьогоднішній день відсутнє однастайне розуміння сутності влади як невід’ємної ознаки суспільних відносин, що, здебільшого, пояснюється різноманітністю філософсько-методологічних підходів у спробах дати чітке термінологічне визначення цього явища.

Діапазон дослідницьких напрямків у тлумаченні влади на сучасному етапі можна звести до декількох концептуальних підходів. Представники біхевіористського напрямку політичної науки (Ч. Мерріам та Г. Лассуел [89], Р. Даль [45]) визначають владу як особливий тип поведінки, що засновується на можливості зміни поведінки інших людей. Взявши за основу політичну філософію Ф. Ніцше, прихильники біхевіоризму домінантою психіки та свідомості людини визнають безмежне бажання до отримання влади. Відтак остання є альфою та омегою політичної поведінки суб’єкта, а політичний процес зводиться до постійного зіткнення окремих “воль”, рівновага в якому забезпечується системою політичних інститутів.

В рамках телеологічного підходу (Т. Парсонс [135]) влада характеризується як здатність досягати запланованих цілей та отримання передбачених результатів. Представники інструменталістського підходу (О. Тоффлер [179]) досліджують владу як можливість використання певних інструментів – сили, багатства, знання тощо. Якщо в минулому домінували сила й багатство, то в сучасному інформаційному суспільстві домінують знання. Системно-структуралістський напрямок (Д. Істон [214]) характеризує владу як невід’ємний атрибут політичної системи, головна функція якого полягає в авторитарному розподілі цінностей та прийнятті рішень. Відповідно до цього, влада являє собою безособову якість, якою наділена виключно політична система. В рамках

конфліктологічної парадигми (Р. Дарендорф [47]) влада розглядається як можливість прийняття рішень, що регулюють розподіл благ у конфліктних ситуаціях.

Нарешті, до найбільш складних підходів в осмисленні феномену влади можна віднести комунікативний (Ю. Габермас [193]). В рамках останнього влада розглядається як опосередкований механізм спілкування між людьми. Іншими словами, влада – це не власність чи якість окремо взятого політичного суб'єкта, а багатостороннє інституалізоване спілкування. Являючи собою механізм опосередкування виникаючих протиріч між публічною та приватною сферами суспільного життя, влада поряд з грошима забезпечує відтворення природніх каналів комунікацій між політичними суб'єктами [193].

Вищезначена поліконцептуальність у визначенні сутності влади обумовлюється наявністю декількох вимірів, в рамках яких вивчається та аналізується природа цього явища. З точки зору юридичної нормативістики феномен влади досліджується крізь призму компетенції різноманітних інституціональних суб'єктів, які беруть участь у процесі прийняття рішень. Біхевіористський підхід зводить розуміння влади до особливої форми поведінки, можливостей впливу одних суб'єктів на інших. Нарешті, соціологічний вимір пов'язує владу із відносинами, що виникають між можновладцем та тими, на кого спрямований їхній вплив.

Таким чином, влада є доволі складним науковим концептом, який неможливо дефініціювати в рамках однієї парадигмальної системи. Структура влади включає суб'єкт-об'єктні відносини, ресурси та джерела впливу.

На думку Є. Вятра, загальне визначення влади має включати наступні ознаки [25, с. 161]:

- 1) наявність мінімум двох суб'єктів, які вступають у відносини володарювання-підкорення;

2) наявність директивної волі суб'єкта, який має владні повноваження (при цьому будь-який наказ, що надходить від можновладця підкріплюється загрозою державного примусу в разі можливої протидії);

3) підкорення (добровільне чи примусова) підлеглого волі володарюючого суб'єкта;

4) суспільні норми, які не заперечують право суб'єкта, який отримав владні повноваження, їх безперешкодно здійснювати, а також зобов'язують підлеглого підкоритися наказам можновладця. З питанням влади тісно пов'язані такі категорії як вплив, панування та авторитет. Особлива увага при аналізі суті державного володарювання приділяється проблемі пошуку шляхів забезпечення його суспільного виправдання.

У класичній інтерпретації феномену влади властиві наступні ознаки: а) на мікрорівні влада осмислюється під кутом зору свідомої дії суб'єкту, мета якої – вплив на об'єкт; б) на макрорівні влада – це система державних інститутів; в) нарешті, процес функціонування влади, здебільшого, характеризується у негативних категоріях: влада ототожнюється із репресивністю – здатністю застосовувати негативні санкції, карати, обмежувати, забороняти тощо.

Проблема державного управління має подвійний характер: головне завдання можновладців – забезпечити суспільну підтримку своїх ініціатив; натомість, завданням громадян є постійний тиск на державу з метою захисту своїх прав і свобод. “З точки зору уряду, проблема зводиться до того, як отримати схвалення своїх дій з боку тих, над ким панують; з точки зору підлеглих, питання у тому, як змусити можновладців враховувати не лише власні інтереси, але й інтереси тих, над ким вони мають владу. Якщо одне з цих питань вирішене, інше не піднімається; втім, у разі, якщо жодне не вирішене, відбувається революція,” – резюмує Б. Рассел [158, с. 114].

Амбівалентна роль, яку відіграє у суспільстві влада, репрезентуючи себе не лише у позитивному (в якості необхідного механізму державного керівництва),

але й в негативному світлі (як дегуманізована сила – позбавлений людяності Левіафан) викликає нагальну необхідність у ретельному вивченні внутрішніх чинників феномену суспільної субординації. Протягом усіх етапів розвитку людства питання влади було тісно пов'язане із пошуком шляхів забезпечення її суспільного виправдання. У різні епохи ця дилема вирішувалася по-своєму, проте завжди у нерозривному зв'язку із проблемою довіри.

Вже у Стародавньому Китаї значна увага приділялася дослідженню шляхів подолання хаосу та забезпечення соціального порядку: “порядок у державі досягається трьома шляхами: законом, довірою, владою” [80, с. 196]. Один з найвідоміших філософів цього часу Конфуцій (551-479 рр. до н.е.) довготривалість володарювання правлячої еліти ставив у чітку залежність від наявності чи відсутності довіри до неї з боку підлеглих: “без довіри народу держава позбавлена шансів на тривале існування” [107, с. 160].

Переважна більшість давньокитайських філософів у власних спробах з'ясувати природу влади не виходили за межі традиціоналізму. Так, Конфуцій (551-479 рр. до н.е.) дорівнював ієрархічну владу імператора над підлеглими сімейно-родовим відносинам. Тому ставити питання про справедливість діяльності можновладця недоречно – він завжди виявляє турботу щодо населення відповідно до того, як батьки піклуються про своїх дітей [22, с. 77]. Саме так досягається загальний добробут та спокій.

Інший представник давньокитайської філософської думки – Мо-Цзи (479-400 рр. до н.е.), – пояснював причини виникнення системи державного управління бажанням людей уникнути руйнівних наслідків соціального безладдя. З цією метою вони обирають своїм керівником наймудрішого з усіх, називаючи його “Сином Неба” [18, с. 50].

В часи Античності помітні спроби застосувати антропологічний підхід до шляхів обґрунтування доцільності існування владного механізму. У теоретичній конструкції Платона держава, віддзеркалюючи структуру людської душі, нагадує

“людину у великих пропорціях” [21, с. 145]. Трьом основним соціальним верствам відповідають три стани людської душі: “жадоба до збагачення” втілюється у способі життєдіяльності ремісників та землеробів, “хоробрість” притаманна охоронцям; керувати ж державою, як вважав Платон, належить “філософам”, оскільки саме вони володіють найбільшим потенціалом “розуму” [143, с. 89].

Цікавим для цього періоду є осмислення проблеми політичного панування софістами. Сконцентрувавши увагу на зовнішніх проявах політичної діяльності особливий наголос представники цієї течії зробили на технологічному аспекті реалізації владних повноважень, вирішенні ключового завдання для будь-якого керівника – забезпечення суспільної підтримки своїх дій.

Подальше утвердження релігійного типу суспільної свідомості з характерним для неї уявленням щодо надприродного джерела походження влади вимагало вироблення відповідних механізмів суспільного підживлення. Особливої актуальності це набувало по мірі зростання кількості проявів відхилень від прийнятих морально-етичних настанов у поведінці окремих представників владно-релігійної еліти. Як наслідок, виникають політико-теологічні конструкції, покликані виправити порушену цілісність тогочасної системи. Так, теорія “двох тіл короля”, що отримала розповсюдження в Англії та у Франції, чітко розмежувала сакральну функцію (призначення) правителя з його тілесною сутністю [Цит. за: 155, с. 128]. Перебуваючи у політичному “тілі”, король вільний від притаманних людині вад. Проте під час смерті монарха або при скоєнні ним певних гріховних дій відбувається розподіл двох “тіл”. Отже, політичний статус монарха є непричетним до непорядних вчинків тілесної оболонки, а це залишало для його наступника чисте поле для діяльності.

Теоретичні напрацювання у галузі вивчення суспільно визнаних моделей політичного володарювання логічно доповнювалися зовнішніми проявами у політичній поведінці. Ще задовго до виникнення цілісних науково-теоретичних

концепцій, пов'язаних з проблемою володарювання, у звичну практику можновладців входить демонстрація різного роду символічних засобів суспільної підтримки. Людське втілення влади було приховане від населення, задля чого різного роду засобами створювався образ напівбожественного володаря. Проте, симптоматичним є той факт, що навіть за часів сакрального поширення уявлень про владу, представникам останньої необхідно було виявляти певні ознаки власної відкритості у стосунках з підлеглими. Власну обраність їм доводилося підтверджувати різноманітними доказами: успішністю у бойових діях, відсутністю за час їхнього правління стихійних лих тощо. У протилежному випадку можновладця могли позбавити власних повноважень і навіть фізично знищити в якості жертвоприношення. Навіть абсолютна влада монархів у часи Середньовіччя обмежувалася потребою власної підтримки (а отже, й визнання) з боку окремих соціальних верств тогочасного суспільства. Відтак, абсолютизм королівської влади вимушений був співіснувати з представницькими інтересами феодалної аристократії.

Проте, подальший процес накопичення технічних та комунікаційних ресурсів, послаблення позицій церкви, створення відносно автономних політичних і соціальних установ (адміністрація та армія) в атмосфері зростаючої секуляризації науки на початку XVII ст. поширюють нові сумніви у недоторканності державних інституцій. Реальна криза визнання влади переростає у глобальний соціальний вибух, який знаходить свій прояв у буржуазних революціях XVII-XVIII ст. Зародки нових соціальних груп, що не мають змоги змінити принципи доступу до влади, ставлять питання про перегляд характеристик визнання повноважень можновладців. Зростаюча десакралізація влади робить можливою фізичну страту монарха, а утвердження раціональної форми пізнання, що витісняла з картини світу усе надприродне, закладає підвалини для наукового обґрунтування проблеми взаємодії суспільства та влади.

Ідеологічним підґрунтям означених трансформацій цього часу стають філософсько-політологічні теорії Н. Макіавеллі, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіля. Відповідні філософські концепції обґрунтовують критерії оцінки населенням діяльності можновладців, а людина перетворюється з об'єкта володарювання на його первинний суб'єкт. Т. Гоббс визнає право народу на повстання проти влади у випадку наявної бездіяльності уряду, його неспроможності забезпечити захист підлеглих, що стає виправданням його ліквідації [32, с. 148]. Разом з тим, створений Т. Гоббсом образ нічим не обмеженої влади державного механізму спонукав його послідовників до пошуку альтернативних моделей соціальної інтеграції індивідів та легітимації політичного панування – від ідей конституціоналізму, правової держави до концепцій участі та дискурсивно-комунікативної легітимації, мова про що піде нижче.

Концентрація уваги на невід'ємних правах людини закладає умови для утвердження конституціоналізму як своєрідної форми консенсусу різноманітних соціальних груп та прошарків з приводу влади. Відтепер, за визначенням Дж. Локка, Конституція не є подарунком народові з боку монарха, а виступає як результат взаємоузгодженої діяльності нового суверена – безпосередньо населення, від якого беруть початок усі владні повноваження [104, с. 186]. Для англійського філософа очевидним є той факт, що після укладання суспільної угоди народ зберігає свій суверенітет, а відтак – жоден політичний авторитет не може бути легітимним, якщо він не запроваджений самими громадянами.

Теорія суспільного договору Ж.-Ж. Руссо мала на меті поставити урядову владу на фундамент згоди, досягнутої на раціональних засадах [158, с. 57]. Нарешті, філософія Н. Макіавеллі поширює прагматичний погляд на процес володарювання, виводячи його за рамки морально-етичних обмежень.

Отже, десакралізація суспільно-політичного життя (та масової свідомості), поступове утвердження представницької демократії як якісно нової форми

політичного устою вимагало активізації зусиль, спрямованих на винахід інших – раціональних – механізмів суспільної підтримки влади. Іншими словами, відтепер мова йде не стільки про традиційні засоби отримання представниками влади від підлеглих згоди на панування, скільки про процес свідомого конструювання політичного механізму, який здатний постійно підтримувати в суспільстві потребу у політичних інститутах, що, у свою чергу, забезпечуватиме державі необхідний рівень соціальної довіри.

Теоретична “гуманізація” феномену влади, що відбулася в епоху Просвітництва в західноєвропейській суспільно-політичній філософії, у XIX ст. отримує своє продовження у практичному житті – зокрема, європейська цивілізація поступово відмовляється від практики тілесних покарань. Те, що раніше вважалося прийнятним, відтепер починає сприйматися як варварство. Загальною характеристикою змін є той факт, що влада починає використовувати більш гнучкі та опосередковані механізми впливу. Оскільки суб’єкт влади потребує наявності об’єкта, на який він здійснює свій вплив, цілком логічною є теза про їхню невідворотню взаємозалежність. Відтак, ми отримуємо ситуацію взаємовпливу – простір, в якому необхідною передумовою є можливість для існування як пануючої влади, так й контрвлади. У такій ситуації панування не може ґрунтуватися виключно на репресивних заходах, оскільки, як справедливо зауважує Т. Болл, застосовуючи лише примусові засоби підкорення суб’єкт влади фактично визнає, що він не в змозі досягати своєї мети за умови конструктивної співпраці з іншими [14].

Наукове оформлення концепту “легітимність” відбувалося паралельно з формування політології як науки. Поступова автономізація знань про політику, їх дистанціювання від суто юридичних дисциплін вимагало вироблення відповідної теоретико-категоріальної та методологічної бази. Неможливість ефективного та всебічного аналізу усієї різноманітності політичних відносин виключно за допомогою категоріально-методологічної бази юридичних наук, неспроможність

пояснити причини, мотиви та наслідки політичної поведінки, що не вкладалася у вузькі нормативні стандарти дослідження правознавчих дисциплін, викликали до життя появу інноваційних підходів, що відображали характерні тенденції розвитку політичного життя, а саме тієї його складової, яка має відношення до процесів володарювання. На початку ХХ ст. з'являються, а згодом набувають поширення, біхевіористичні методи вивчення та спостереження за динамікою політичного життя. Притаманні їм гнучкість та варіативність у вивченні політичних процесів поставили на порядок денний питання про необхідність зосередження уваги навколо нових термінологічних характеристик політичної влади як визначального компонента політичної системи.

Найбільш поширеною концептуальною основою для вивчення та розуміння проблем державного управління на якісно новому рівні залишається теоретична модель, розроблена видатним німецьким політологом та соціологом М. Вебером. Він вперше відмовився від суто юридичного підходу до вивчення влади та її ототожнення виключно із сукупністю державно-правових інституцій, запропонувавши нову – соціологічну – парадигму інтерпретації політичних процесів та феномену володарювання. Запровадивши до наукового обігу нову характеристику політичного життя – “легітимність”, – М. Вебер значно розширив існуючі на той час уявлення щодо сутності феномену влади та політичного управління.

Визнаючи владу як можливість здійснення своєї волі, долаючи опір інших, особливого значення мислитель надає вивченню поведінкових характеристик її прояву у суспільстві, видів її суспільного відображення. Останні є доволі складним та багатоаспектним явищем, що пов'язується із процесом панування. Еволюційний розвиток людства напрацював складний механізм політичного керівництва, організував специфічний соціальний клас управлінців – бюрократію. Проте, наголос на процесі панування, без врахування думок, уподобань та

переконань підлеглих ніколи, як зазначає М. Вебер, не забезпечить ефективності державного управління.

Політичне управління передбачає не тільки – і не стільки - примус виключно за допомогою фізичної (державної) сили. Значно важливішим є здатність та вміння здійснювати вплив на підсвідомі та ціннісно-духовні особливості людської психіки. Іншими словами, панування є намаганням забезпечити “шанси слухняності щодо певних розпоряджень, що може ґрунтуватися на різних мотивах покірності” [19, с. 157]. Той, хто керує, очікує відповідної покори своїм рішенням, в той час як той, хто підкоряється, сподівається на відповідність змісту наказів власним уявленням щодо соціальної справедливості. Ефективність влади, виконання її рішень обумовлене формуванням такої залежності, “коли людина поступається владній настанові не тільки через страх, а і з власної волі, внаслідок визнання й прийняття її авторитетності та необхідності” [19, с. 12].

Отже, розуміння легітимності М. Вебер пов’язує із процесом панування. Фактично це своєрідне соціальне дзеркало, до якого представники влади повинні періодично придивлятися. Легітимність – це “мотиви покірності”, ігнорування яких обумовлює невизнання та суспільне неприйняття владних повноважень. Зазначені мотиви можуть мати своїм підґрунтям як раціональні, так і підсвідомі чи ментально-духовні чинники.

З метою розкриття змісту процесу панування, М. Вебер зупиняється на класичних (“чистих”) типах легітимності. Хронологічно першим сформувався традиційний тип. Він засновується на “вірі у святість тих порядків і тих можновладців, які існують здавна” [19, с. 160]. Фактично за такого виду легітимності все, або майже все, залежить від рівня утвердження в суспільстві значення традиції, віри у святість та непорушність здавна прийнятих принципів суспільного устрою. Відповідна ірраціональність засновується на “душевній спрямованості на щось звичне для нас і віру в нього як у непорушну норму поведінки” [19, с. 430]. Прикладами такого роду панування є патріархальні та

монархічні форми суспільної організації, а характер відносин підпорядкування та визначення повноважень структурних елементів отримує, здебільшого, неформальний прояв. Отже, спираючись на специфічну атмосферу апріорної покірності з боку підлеглих, традиційна форма легітимності відзначається неабиякою міцністю та притаманною стабільністю. Споконвічні традиції поваги та визнання можновладців найкраще сприяють формуванню серед громадян уявлення про владу як самодостатню та непорушну цінність, створюючи навколо неї своєрідний “ореол” недоторканності.

Харизматичне панування засновується на емоційному захопленні “особистими небуденними якостями” суб’єкта влади. Подібна легітимність у чистому своєму вигляді відкидає значення традиції як принципу суспільного функціонування та характерної риси соціальних відносин. Навпаки, утвердження харизми передбачає, здебільшого, зміну традиційних усталених засобів панування та запровадження інноваційних механізмів підтримки авторитету. Якщо традиція спрямована на сталість, то харизма зосереджена навколо чогось незвичного, того, що раніше не визнавалося.

Проте, на відміну від традиції, харизма завжди дійова. Притаманне людині прагнення до раціонального пояснення навколишнього середовища обумовлює нетривкий та чутливий до змін характер “небуденних якостей” керівника. “Харизма зберігається, поки вона підтверджується” [19, с. 165]. Це вимагає від влади, що спирається на подібні мотиви панування, застосування в процесі управління фактично авторитарних засобів мобілізації населення. Віра підлеглих у визнання вважається обов’язком.

Поступове утвердження раціоналістичного напрямку філософії, заміна релігійного світогляду науковими методами пізнання сприяли формуванню нового типу панування – легальної легітимності. Якщо попередні ірраціональні мотиви підкорення з боку підлеглих засновувались на повазі та безумовному визнанні самодостатності традиції чи харизми, то легальне панування акцентує

увагу навколо формалізованих загальноприйнятих правил політичного процесу, участь у формуванні яких приймає кожен громадянин. Суб'єкт панування при цьому характеризується безособовим статусом – підпорядкування здійснюється не окремій особі в силу наявних у неї трансцендентних якостей, а встановленим загальноприйнятим правилам [19, с. 434]. Класичним прикладом легального виду легітимності М. Вебер вважав бюрократію як спосіб організації управління. Останнє засновується на наступних принципах:

- 1) чітка формалізація виникнення та зміни процедур політико-правового процесу;
- 2) виникнення та оновлення керівних органів у відповідності із загальноприйнятими нормами;
- 3) дотримання принципу “народного суверенітету” – включеність громадян та закріплення за ними провідної ролі у процесах формування та ротації найвищих владних структур.

При цьому необхідно відзначити, що сама природа демократичної форми устрою значно підвищує потребу у систематичному підтвердженні владних повноважень. Делегування громадянином власних електоральних можливостей іншій людині (не монарху, обраному Богом, не харизматичній особистості), за статусом рівній нам, викликає цілком логічний сумнів у її авторитетності. З'являється потреба доводити цю авторитетність, а отже, й необхідність розробки нових та оновлення вже існуючих формалізованих правил політичного процесу. В цьому контексті можна говорити про притаманну динамічність та об'єктивну схильність до постійної трансформації легальної форми легітимності влади та відносно статичний характер харизматичного і традиційного типів панування.

Варто зазначити, що “веберівське” розуміння раціонального типу легітимності не обмежується виключно демократичними рамками. Головне завдання влади – забезпечити поширення у суспільстві переконання про неперевершеність та доцільність саме існуючого порядку з усіх можливих,

абстрагуючись від ідеологічного забарвлення режиму. Подібний прагматизм у розумінні М. Вебером сутності державного управління дозволяє говорити про значний прогностичний потенціал його теорії в контексті розвитку соціально-гуманітарних досліджень у ХХ ст.

Більше того, приймаючи до уваги схильність індустріально розвинутого суспільства до динамічних структурно-функціональних змін, відзначаючи внутрішньо притаманну “чистим” типам панування ознаку до постійної модернізації у зв’язку з ускладненням власне механізму соціально-політичного управління, М. Вебер не виключає можливостей поєднання як раціональних, так і афективних “мотивів покірності”. В цьому контексті особливу увагу у власних дослідженнях він приділяє вивченню “змішаних” проявів легітимності.

Так, наприклад, харизматичний володар, відчуваючи нетривкий характер власного панування, потребує у постійному підтвердженні дієвості власних “небуденних якостей”, змушений з часом вдаватися до використання плебісцитарних процедур у політичному процесі. За таких умов визнання набуває форму виборів, а “легітимізований завдяки власній харизмі володар стає носієм влади з доброї волі підлеглих і завдяки мандату” [19, с. 171-172]. До цього можна додати можливість поступової трансформації харизматичної легітимності у харизматично-традиційний тип панування, коли афективно визнаний у суспільстві суб’єкт влади намагається надати власному статусу традиціоналістського забарвлення. Подібна мета, як правило, переслідується у поширених випадках визначення володарем власного наступника, що сприяє досягненню сталості та незмінності політичного курсу та дозволяє уникнути невідворотних при цьому перетворень. Така “вождистська демократія” додає волюнтаристському стилю керівництва харизматичного лідера ознак суспільної обумовленості та наділяє широкою соціальною підтримкою.

Втім, найбільше за інші типи, на думку М. Вебера, потребує обов’язкового підкріплення легальне панування. Це знаходить свій прояв в органічному

поєднанні формалізованих процедур з елементами традиціоналізму та харизматичними якостями. Власне, сама теорія демократичного устрою (як однієї з форм політичного життя), теоретичним підґрунтям якої вважаються концепції “суспільного договору” та “народного суверенітету”, на думку деяких сучасних дослідників, відкидає можливість розгляду феномену легального панування у відриві від необхідних ірраціональних чинників підкорення. Обґрунтоване представниками політичної думки Нового часу невідчужуване право населення виступати первинним суб’єктом політичного життя (закріплення за ним одночасно функцій управління та підпорядкування, про що йшлося, зокрема, у поглядах Ж.-Ж. Руссо) фактично позбуло владу визначальної якісної ознаки, того, чим вона завжди намагається бути – а саме, її надсуспільний характер [198, с. 166]. Тому за своєю зовнішньою формою легальна легітимність приймає вигляд як всенародно обраних “президентів” чи парламентарів, так і “спадкоємних харизматичних володарів” в обличчі монархів, від процесу формування яких народ, здебільшого, відсторонений [19, с. 159].

При цьому владні повноваження монарха, як правило, залишаються суто представницькими, тоді як його авторитет дозволяє утримувати все суспільство у цілісній системі, запобігаючи виникненню численних соціальних криз. Таке поєднання є досить ефективним та поширеним явищем у сучасному світі, особливо на тлі утвердження у свідомості населення уявлення про архаїчність монархічного способу організації влади.

Отже, рівень легітимності влади, ймовірність ефективного втілення у життя теоретичної моделі “панування-підкорення” потребують, на думку М. Вебера, врахування багатьох суспільно-політичних чинників. Інституціональне забезпечення владних повноважень нерозривно пов’язане з їх відображенням у суспільній свідомості. Тому особливого значення набуває питання вивчення та аналізу внутрішніх мотивів покори, що сприяють формуванню необхідної

суспільної згоди. Остання ж виникає на основі різноманітних, часом протилежних за своєю природою переконань.

Підсумовуючи внесок М. Вебера у розробку теорії легітимності влади, неможливо обійти стороною помічену рядом дослідників (М. Тур [180]) методологічну “прогалину” у теоретичній конструкції німецького філософа, що стане нам в нагоді при розв’язанні поставленого в дисертаційній роботі завдання: зосередивши увагу на об’єкті (легітимності) в тіні залишається активність суб’єкта цього процесу (як влади, так й громадян), здатних впливати на раціональний процес легітимації.

Урізноманітнення та ускладнення суспільно-політичного життя, формування нових концептуальних підходів до розуміння феномену влади та природи панування наприкінці XIX ст. прискорило процес розмежування сутнісного змісту означених термінів “легальність” та “легітимність”. Відтепер влада перетворювалася з “просто матеріального факту”, правової константи на сукупність “ідей, вірувань та колективних уявлень” [55, с. 647]. За влучним зауваженням П. Бурд’є, “питання про легітимність виникло з можливості ставити під сумнів, з розриву із доксою[хі], згідно з якою поточний порядок сприймався як такий, как сам по себе розумеющийся” [15, с. 75].

Німецький правознавець К. Шміт констатує, що в XIX ст. в своїй масі освічені люди відмовляються від уявлень про трансцендентне. В ідейно-історичному контексті розвитку теорії держави цього періоду він відзначає два характерні моменти: усунення усіх теїстичних і трансцендентальних уявлень і утворення нової, демократичної ідеї легітимності, яка заступає місце традиційного поняття легітимності на основі монархічного принципу [200, с. 77].

На думку Т. Парсонса, влада є “реалізацією узагальненої здатності домагатися від членів колективу виконання їх зобовязань, що легітимізовано значущістю останніх для цілей колективу” [135, с. 481]. Влада є результатом комплексу інституціоналізованих прав контролювати дії інших членів суспільства

за умови, що вони спираються на досягнення колективних цілей.

Американський дослідник зосереджує увагу на двох властивостях влади – “узагальненості” та “легітимності”. Перша вказує на усупільнений характер панування – “здатність забезпечувати задоволення бажань має бути узагальненою”, а не поодиноким випадком застосування санкції [135, с. 485]. Другою ж властивістю влади є “легітимність”, яка в соціальних системах виконує функцію довіри аналогічно тому, як гроші відіграють роль посередника при обміні в економічних системах. Таким чином, Т. Парсонс використовує термін легітимність в контексті взаємовідносин між суспільством, стержневим елементом якого виступає структурований нормативний порядок, та культурною системою. За умови легітимності влади індивід як раціонально діючий суб’єкт, що усвідомлює факт власної залежності, має добровільно підкоритися існуючому режиму

Тріумф демократичної форми інституціоналізації суспільно-політичного життя більшості західноєвропейських держав на рубежі XIX-XX століть, як виявилось згодом, ще не означав остаточного та беззаперечного утвердження відповідного змісту політики. Тоталітаризація у 1930-ті рр. демократичних за формою країн загострило питання про державну владу – її легальність (юридичну обґрунтованість) та легітимність (справедливість, народне визнання, загальну підтримку населенням владних ініціатив). Відтак, легальна влада не обов’язково є легітимною. І навпаки – діяльність влади нелегітимної може не виходити за формальні рамки законодавчих норм, а отже, – бути цілком легальною.

Сучасний етап політологічних досліджень проблеми легітимності збагачений працями Д. Істона [214], С. Ліпсета [217], Ю. Габермаса [193], П. Бурд’є [15], А. Саймонса [219], Д. Гелда [29], Дж. Ротшильда [218]. Їх наукові доробки у цій галузі дозволили виокремити цілісні теоретико-методологічні моделі вивчення даного питання.

Французький дослідник П. Бурд'є джерельною базою легітимності вважає виключно суб'єктивний чинник: легітимною влада буде залишатися до того часу, поки той, “хто їй підпорядковуватися, погоджується з її існуванням” [15, с. 209]. Іншими словами, громадяни погоджуються бути підпорядкованими державі, надаючи представникам влади своєрідний кредит довіри. І саме це, підкреслює французький дослідник, є головним індикатором легітимності.

Американський дослідник Д. Істон виокремлює два об'єкти легітимації – структуру режиму та, власне, політичне управління. Виходячи з цього, він вказує на три групи факторів, що здійснюють визначальний вплив на легітимність політичної системи в цілому – сприйняття населенням ідеологічних принципів режиму, його структури та особистих якостей політичного керівництва. Відтак, резюмує Д. Істон, можна вести мову про ідеологічний, структурний та особистісний рівні легітимності влади [214, р. 286-287].

Д. Гелд, типологізує прояви легітимності наступним чином: 1) згода під загрозою насильства; 2) легітимність як традиція; 3) згода внаслідок апатії; 4) прагматичне підпорядкування (підтримка заради особистої користі); 5) інструментальна згода (переконання в тому, що режим може слугувати інструментом реалізації ідеї загального добробуту); 6) нормативна згода; 7) ідеальна нормативна згода [29, с. 155-176]. Серед усіх різновидів лише останні два значення він розглядає як показники справжньої легітимності. Водночас англійський дослідник підкреслює, що “нормативна згода” та “ідеальна нормативна згода” зустрічаються у політичній практиці вкрай рідко. Найчастіше, на думку вченого, можна спостерігати поєднання різних варіантів легітимності

М. Доган зауважує – “у світі немає жодної країни, в якій би усі сприймали існуючий режим як абсолютно легітимний” [53, с. 89]. Для того, щоб адекватно аналізувати проблему легітимності, важливо чітко розрізняти легітимність режиму та довіру громадян до певних інститутів чи політичних лідерів. Адже, як засвідчує досвід сучасних західноєвропейських країн, “незадоволення тим, як

функціонують інститути, не ставить під сумнів легітимність демократичного режиму” в цілому [53, с. 89].

Складність протікання соціально-економічних та політичних перетворень на теренах держав, що виникли після розпаду соціалістичного табору, безвідповідальність політичних лідерів, представників виконавчої та законодавчої влади, що має своїм наслідком поширення проявів розпачу та скептицизму у масовій свідомості змусили сучасних дослідників говорити про нетрадиційні форми легітимації. Так, німецький філософ Ю. Габермас характеризує зазначені посткомуністичні владні режими як такі, що знаходяться у стані “узаконення кризи”.

Зростаюча глобалізація суспільних відносин та пов’язана з цим мінімізація ролі окремого громадянина у процесі творення політики, відчуття власної відстороненості та непотрібності по відношенню до влади, поширення корумпованості владних структур змусили американського політолога Д. Гелда запропонувати форму легітимації влади, що отримала назву “згода через апатію” [194].

Попри великий масив літератури стосовно проблеми легітимності, її сутність, місце та роль у політичному процесі з’ясовані не до кінця. Більше того, проблема легітимності носить чітко виражений міждисциплінарний характер – її осмисленню присвячують свої наукові розвідки не лише представники політичної науки, але й суміжних з нею дисциплін. Відтак, семантичне поле легітимності не обмежується лише юридичною чи політичною термінологією – застосування даного поняття поширюється на всю сферу соціальних відносин, включаючи не лише суспільні прояви влади, але й широкий спектр соціальних інститутів та явищ. Так, в рамках напряму “соціології знання” питанню легітимації як засобу когнітивного обґрунтування соціальної реальності, присвятили свої дослідження німецькі соціологи П. Бергер та Т. Лукман [10]. Французький дослідник Ж. Баланд’є виникнення перших державних форм та

політичної влади пов'язує із критерієм територіальної єдності та функцією підтримки соціального ладу. Відтак влада передбачає як принцип легітимності, так і можливість зловживання: “Влада є одночасно прийнятною (як гарант ладу й безпеки), шанованою (через її сакральні імплікації) і оспорюваною (оскільки виправдовує й підтримує нерівність)” субстанцією [цит за: 180, с. 37].

Грунтовні міждисциплінарні дослідження проблеми легітимності на сьогоднішній день здійснені й українськими науковцями. Так, М. Тур розуміє легітимацію як “процес переходу зовнішнього (об’єктивного) смислу у внутрішнє (суб’єктивне), тобто як інтеріоризацію в нормативному плані та як схвалення – в когнітивному” [180, с. 15].

На розумінні легітимності як явища соціального, яке не обмежується лише рамками політичної сфери, наполягає українська дослідниця І. Попова [150]. О. Середа [169] тлумачить процес легітимізації як “діяльність” свідомості соціального суб’єкта щодо феноменів соціальної дійсності. на думку дослідниці, загальний механізм легітимізації діє протягом проходження соціальним суб’єктом п’яти етапів, кожний з яких органічно впливає з попереднього:

I етап: закладення основ бачення світу, побудова картини об’єктивної дійсності, тобто системи уявлень про світ;

II етап: виокремлення побудованої картину світу як особистої, побудова теоретичних моделей осягнення світу;

III етап: співставлення власної внутрішньо побудованої моделі світу з реально функціонуючою моделлю конкретного історичного суспільства, елементом якого соціальний суб’єкт виступає;

IV етап: встановлення внутрішнього відношення (позитивне / схвальне, негативне, індиферентне), оцінювання зафіксованого відношення як результат співставлення; “пояснення” та виправдання” певного процесу або явища;

V етап: реакція на отримане співставлення картин світу.

На сьогоднішній день виокремлюють декілька когнітивних рівнів концепту легітимність [23]. Метафізичний вимір легітимності – це відповідність метафізичним законам буття. Пов’язані з ним міфологічне та теологічне розуміння легітимності базуються на сакралізації відповідних соціальних та політичних інститутів, організаційне оформлення культу “посередників”, які проникають у повсякденне життя (яскравий приклад – інститут божественного походження монархічної влади).

Необхідність упорядкування соціальних відносин та закладений природою на рівні підсвідомості страх перед руйнівними наслідками безвладдя та хаосу дав можливість наприкінці ХХ ст. науково обґрунтувати цінність онтологічного розуміння легітимності, а саме – визнання відповідності політичної влади універсальним принципам людського та соціального буття, необхідності дотримання їх непорушності заради загального існування.

Соціокультурний вимір – це відповідність традиційним принципам соціального функціонування в різних її сферах, які засновуються на різнопланових детермінантах існування людства.

Аксіологічний вимір легітимності передбачає узгодженість загальноприйнятими нормам, цінностям, ідеологічним суспільним настановам щодо належного. Як наголошують П. Бергер та Т. Лукман, ідеологія є вищим теоретичним рівнем легітимації, на якому інституціональний сектор легітимується за допомогою розвинутого теоретичного апарату та диференційованої системи теоретичного знання [10, с. 154]. На цьому рівні легітимаційна сфера отримує відносну автономність щодо об’єктів (інститутів) легітимації, що, зрештою, призводить до виникнення власних інституціональних ціннісних (ідеологічних) систем легітимації. Такими ідеологічними комплексами виступають міфологія, релігія, філософія і наука. За епохи Нового часу виникають такі ідеологічні системи цінностей, як лібералізм, консерватизм, соціалізм, націоналізм тощо.

Тріумф демократичних цінностей та світогляду обумовили поступове утвердження у другій половині ХХ ст. відповідної теоретичної моделі легітимного панування: легітимною визнається лише та політична система, що відповідає та засновується на демократичних принципах. Так, Л. Даймонд підкреслює – “досягнення режиму оцінюють на основі не тільки економічного зростання та соціальної реформи, а й кількох вирішальних політичних вимірів: спроможності підтримувати порядок, забезпечувати прозорість урядування, підтримувати верховенство права та ...поважати правила демократичної гри й дотримуватися їх” [44, с. 893].

Проте, варто відзначити функціональну обмеженість такого підходу за сучасних умов. Ігнорування нерідко визначального впливу на політичні процеси соціокультурних чинників, особливостей історично сформованих традицій та ціннісних установок у поведінці різних народів та етносів обумовлюють поширення не завжди прогнозованих наслідків від впровадження загальноприйнятих стандартів демократичного підходу у процесі легітимізації влади.

Кожна з площин політичної свідомості обумовлюється відповідним способом розуміння і здійснення влади, що дозволяє по-різному тлумачити проблему легітимації. Так, на рівні масової свідомості проблема зводиться до екзистенційного протистояння можновладців та громадян; у площині нормативної моделі політичної свідомості мова йде про пошук формально-юридичних процедур адекватності чи політичної доцільності, способів та засобів здобуття суспільного визнання; нарешті, відповідь на питання про мотиви підпорядкування одних людей іншим закладене на фундаментальному рівні сприйняття.

Осмислення джерел легітимності та чинників, які спонукають до акцентуалізації цього феномену у суспільно-політичному житті нерозривно пов'язано із розумінням подвійної природи влади [166, с. 18-21]. Адже, з одного

боку, владне начало присутнє у суспільстві безвідносно до впливу тих чи інших чинників суспільно-політичного життя, як-от, держави, права, громадян (і в цьому плані влада є дійсною, трансцендентною), а з іншого – у практичному житті влада завжди отримує предметний вигляд у формі його носіїв. Відтак, саме реальна влада – відчужена “загальна воля” (Ж.-Ж. Руссо) – потребує власного визнання, легітимації.

Будь-яка влада є чинною настільки, наскільки обґрунтованим та ствердженим є право на неї. Відтак, під легітимністю розуміють “здатність того чи іншого політичного режиму досягти суспільного визнання та виправдання обраного політичного курсу” [147, с. 304].

Необхідність та потреба у легітимації обумовлена самою природою влади, оскільки остання набуває реальності лише у визнанні підвладних, спираючись на їх волю підкоритися. Тому теорії, що так чи інакше торкаються проблеми легітимності намагаються обґрунтувати право на панування та примушення.

Таким чином, дефінітивно, на нашу думку, легітимність – це властивість влади, яка характеризує позитивне ставлення населення (визнання та згоду підкорятися) до управлінських рішень та повноважень. Структура легітимності влади має наступний вигляд:

- трансцедентальність джерела влади: влада завжди спирається на імперсональну всезагальність;
- надемпіричність;
- справедливість: право на владу повинно засновуватись на принципі “переваги кращих”;
- людиновимірність права на владу;
- інтерсуб’єктивність: в основу легітимності завжди закладена публічна підтримка, довіра з боку спільноти, населення [156, с. 232-234].

Індикатором легітимності політичних інститутів та суспільно-політичного ладу взагалі є прийнятний рівень їхньої обґрунтованості, виправданості,

значущості, що притаманні тій чи тій політичній спільноті. Таким чином, легітимність постає як виправдання інституційного порядку, що надає йому значущості, а, отже, й нормативного характеру його практичним імперативам у відносно усталених межах політичної спільноти.

Легітимність не гарантується демократичними інституціями, навіть попри той факт, що демократична процедура прийняття рішень є єдиною основою, яка в сучасному контексті створює умови для набуття легітимності. Здатність підтримувати легітимність системи управління, є соціокультурним досягненням, що потребує сталого механізму культурного відтворення й прийнятний рівень соціальної інтеграції. Отже, легітимність можлива лише за певного рівня нормативного консенсусу і постає як ціннісно-нормативна легітимація. За такою постановкою питання для легітимативних процесів особливу роль відіграють ресурси й потенціал соціокультурної сфери.

Легітимність – це якість влади, відтак результат набуття цієї якості є легітимацією. В свою чергу, легітимізація – процедура набуття владою власного виправдання у суспільстві. Іншими словами, легітимізація – це процес, за допомогою якого певна соціальна система, держава, політична влада, її структурні компоненти набувають властивості легітимності. Ця властивість є багатогранною за змістом і виражає слухність, виправданість, закономірність, правомірність, законність тощо.

Суб'єкти легітимації на підставі характеру участі у здійсненні політики діляться на суб'єктів обґрунтування і виправдання політики, з одного боку, і суб'єктів визнання (правильності) та підтримки політики – з іншого. С. Пролєєв підкреслює амбівалентність легітимуючого визнання: “владарюючий повинен виправдатися у своєму зазіханні на владу, а підвладний впевнитися в обґрунтованості своїх поступок його волі” [156, с. 191]. Процес легітимації здійснюється як взаємодія суб'єктів обґрунтування і суб'єктів визнання стосовно узгодження перспектив реалізації взаємних інтересів для розширення владних

(домінантних) можливостей політики, що проводиться, та її творців. Зрештою, як підкреслює М. Фуко, “владних відносин не існує поза спротиву їм, при цьому такий спротив завжди формується та посилюється саме тим, що має місце прояв владних відносин” [Цит. за: 3, с. 384].

На сучасному етапі проблема легітимності влади зазнає суттєвих трансформацій у напрямі зростаючого дефіциту легітимації інституту держави, що дедалі чіткіше спостерігається в умовах поширення світових процесів інтернаціоналізації та європеїзації. Суверенітет національної держави в ситуації глобалізації обмежується в багатьох вимірах – інформаційному, економічному, правовому, політичному тощо. У нових регіональних спільнотах поступово зростає усвідомлення своєї етнорегіональної самобутності, що призводить до появи на державному рівні сепаратистських тенденцій, та, як наслідок, до делегітимації існуючих національних державних утворень. Наразі в західноєвропейській філософії кінця ХХ ст. почали вести мову про феномен ерозії інституту держави та влади [67].

Український дослідник М. Тур до головних чинників загострення кризи політичної легітимації відносить наступні: глобалізацію економіки та виникнення транснаціональних компаній; глобалізація інформаційних мереж, що відкриває можливості для маніпулювання інформацією та створює реальну загрозу суверенітету, політичній та економічній безпеці національних держав; формування електронної системи публічної комунікації – мультимедіа, яка охопила електронними комунікаціями всі сфери публічного та приватного життя [180, с. 311].

Вплив держави у внутрішній політиці поступово втрачає статус вирішальності внаслідок утворення виникнення мережі громадських організацій, які у своїх функціях виходять на міжнародний рівень, тим самим вступаючи у відносини конкуренції не лише між собою, але й з державною владою як суб’єктом міжнародних економічних та політичних відносин. До цього слід

додати й те, що з утворенням міжнародних урядових організацій національні уряди добровільно поступаються частиною своїх владних повноважень.

2.2. Громадянське суспільство та держава: сучасний політологічний дискурс.

Сучасний механізм легітимації влади передбачає складний, комплексний, багатовимірний характер її сприйняття та здійснення. Багатопланова та суперечлива сутність влади як соціального феномену обумовлює існування багатьох чинників її легітимації. Серед них виділяють онтологічно-субстанційний, плебісцитарний, інституційно-функціональний тощо [166].

Сприйняття держави в інституційному аспекті пов'язане з феноменом громадянського суспільства, легітимізуючий потенціал якого впливає з його концепту – автономність і протиставлення приватного життя громадян відносно державного диктату – і полягає в обмежуванні та стримуванні етатистських проявів. Відтак, сильною є влада, яка спирається на широку громадську підтримку, здатна виражати і захищати інтереси усіх соціальних прошарків, а отже – докладає зусиль та зосереджує увагу на формуванні й розвитку громадянського суспільства.

Виходячи з того, що необхідною передумовою виникнення відносин підпорядкування, а отже, й самої природи володарювання, є наявність як мінімум двох суб'єктів, доречно говорити про соціальний аспект (суспільну детермінованість) владних повноважень [25, с. 85]. Там, де немає суспільства, не можна осягнути сутність влади. І навпаки, – відсутність або слабкість механізму володарювання унеможливорює структурування соціуму. “Для того, щоб осягнути сутність народу, потрібно бути правителем. Для того ж, щоб осягнути природу правителів, необхідно належати до народу”, – відзначав свого часу Ніколо Макіавеллі [108, с. 116].

Російський дослідник А. Дегтярьов зауважує, що визначальною тенденцією еволюції уявлень про політику та інтерпретації її сутності був поступовий відхід від її сприйняття крізь призму діяльності держави (Платон, Арістотель) та

перехід до утвердження нової парадигми осмислення сфери політичних відносин під кутом зору взаємодії держави та громадянського суспільства (Г. Арндт, К. Дойч, Ю. Габермас) [49, с. 59-67]. На сучасному етапі політика “вступає у принципово нову фазу: політика з форми примусового спілкування та владного регулювання суспільних відносин трансформується у спосіб емансипації від влади, відходу від насильства... та забезпечення свободи вибору особистості” [49, с. 67].

Аналіз становлення концепції громадянського суспільства вказує на той факт, що, попри антагоністичний характер взаємовідносин, який так чи інакше супроводжує процес комунікації між владою та недержавним сектором, саме громадянське суспільство також не може сформуватися поза існуванням держави. Адже саме влада вкупі зі своєю директивністю та трансцендентним бажанням тотально контролювати кожну ділянку суспільного життя й виступає тим подразником, що цілком природньо викликає адекватний спротив в громадському середовищі.

Метою та результатом існування громадянського суспільства, безумовно, є перетворення держави на правову – вихідним принципом якої є пріоритет особистості та визнання її найвищої цінності. Реалізація цього принципу можлива за умови забезпечення верховенства права та закону, недоторканості прав і свобод громадян.

Теоретично логічна послідовність взаємообумовленості суспільства, яке претендує на статус громадянського, та держави, що набуває ознак правової, виглядає наступним чином: держава – за своєю природою похідна від суспільства, проте без неї немає юридично закріплених прав та правових відносин. Разом з тим, без громадянського суспільства, за якого права людини у діалозі із владою репрезентують опосередковані утворення, що здійснюють постійний тиск на динаміку політичного процесу, не може бути і правової держави. Саме залученість громадян у різноманітні соціальні спільноти

формують той опосередкований простір між приватним та політичним, завдяки чому стає можливою оптимізація взаємодії людини та світу політики.

В сучасній науковій літературі зазначається, що громадянське суспільство є основою прогресивного розвитку держави. Нерозвиненість або гальмування процесу становлення громадянського суспільства є однією з причин утвердження тоталітарних чи авторитарних режимів. На противагу цьому, високий рівень розвитку громадянського суспільства забезпечує демократичність влади.

Як справедливо підкреслює В. Барков, взаємовідносини між громадянським суспільством та правовою державою покликані забезпечувати:

- для людини – утвердження її самоцінності, створення достатньої законодавчої основи для реалізації політичних свобод, соціальних гарантій і справедливості, для захисту від державно-чиновницької сваволі і стихійності ринку;

- для суспільства – рівну правову захищеність усіх соціальних груп та прошарків з боку держави; безумовну пріоритетність основ, що забезпечують безконфліктність, структурованість і політичну упорядкованість (усі суперечки вирішуються в рамках прийнятих законів) громадського життя, режим громадянського миру і злагоди, загальний захист суспільства як цілісного, соціально диференційованого, саморегулюючого організму від негативного впливу зовнішніх чинників, зрештою – контроль суспільства над державою, прозорість і підзвітність діяльності владних структур;

- для держави – адекватне втілення прав людини в юридичні норми і механізми захисту цих прав, що виключає політичний волюнтаризм владних структур, соціальну і національну дискримінацію; панування права в усіх сферах життя, формування оптимальної, самодостатньої системи державно-політичних інститутів; створення умов для продуктивної законотворчої діяльності, результати якої відповідають інтересам людини і втілюються в повсякденному

житті через потужний виконавчий механізм, ефективний поділ повноважень усіх гілок влади [160, с. 184].

Регламентация відносин між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади потребує, з одного боку, правового забезпечення й охорони державою збалансованого громадського життя, а з іншого – налагодження суспільного контролю за владними інститутами. Діяльність правової держави покликана здійснюватися в таких юридичних межах, які б виключали можливість її несанкціонованого втручання в ті сфери суспільних відносин, де найповніше розкривається творчий потенціал особистості. В свою чергу, захист громадян від перевищення державою своїх повноважень становить функціональне призначення громадянського суспільства.

Поступове утвердження громадянського суспільства в якості невід’ємного елемента суспільного життя у ХХ ст. сприяло усвідомленню важливості горизонтальних комунікацій у суспільстві, зростання ролі неформальних регуляторів соціальних відносин. Як наслідок, відбувається перегляд класичних підходів в осмисленні політичної влади (як директивної константи), відхід від структурно-функціонального виміру її природи на користь комунікативної парадигми. В даному випадку, підкреслює іспанський філософ Х. Ортега-і-Гассет, уряд та держава в цілому “є одним з органів національного життя; проте не єдиним і навіть не вирішальним”, оскільки поряд з ними існують структури, які усособлюють собою “вільну спонтаність суспільства” [129, с. 136-137]. Фактично ж мова йде про формування політичної громадськості – проблему, що й досьогодні залишається надзвичайно актуальною як для країн Західної Європи, так і для нашої держави: питання політики “окрім електоральних, парламентських та урядових різновидів діяльності... має включати в себе усі форми, принципи та інститути соціалізації”, - наголошує Х. Ортега-і-Гассет [129, с. 136].

Один з засновників біхевіористського напрямку у політичній науці Ч. Мерріам підкреслював, що окрім офіційної влади держави існують й інші “полюси сили”, які пов’язані з існуючими паралельно державному диктату джерелами впливу: лобістськими групами, партіями, корпораціями, мас-медіа тощо: “Управління державою – справа, що не належить виключно тільки самій собі, а становить лише одну з декількох систем контролю, кожна з яких має власний механізм та організацію, а коли виникає сприятлива нагода, намагається справити вплив на офіційний курс держави” [49]. Відтак, американський дослідник чітко розрізняє державну владу та “неофіційний вплив” в якості двох основних силових полюсів у суспільно-політичному просторі.

Зростаюча дискусія навколо питання взаємодії держави та громадянського суспільства в контексті досягнення легітимності у другій половині ХХ ст. розгорнулася в рамках комунікативного напрямку політичних досліджень – передусім завдяки працям К.-Ю. Апеля, Х. Арендт, Ю. Габермаса, П. Рікера. Саме в межах цього напрямку питання довіри до владних інституцій, досягнення необхідного рівня легітимності у політичному процесі почало розглядатися у тісному взаємозв’язку із проблемою становлення громадянського суспільства.

Варто зазначити, що підхід, згідно з яким в якості визначального чинника у питанні легітимації влади виступає громадянське суспільство (інституалізована (організована) громадськість) має ґрунтовні методологічні основи в історичній ретроспективі. Так, принцип демократичної легітимності – походження державної влади шляхом досягнення суспільного консенсусу – був обґрунтований представниками філософії Нового часу – зокрема, в теоріях суспільної угоди (Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск’є), згідно з якими джерело легітимності переносилося з божественного права монархів на формально-раціональну основу – згоду народу. Згодом постулат демократичної легітимності отримує подальшого розвитку у працях І. Канта та Г.В.Ф. Гегеля. Так, І. Кант вважає, що правова державність має спиратися на

трансцендентальний принцип публічності, без якого не може бути ніякої справедливості (а отже й легітимності). Інакше кажучи, несправедливими є всі вчинки, які зачіпають права інших людей, якщо максими цих вчинків є несумісними з публічністю [70, с. 303]. Г.В.Ф. Гегель тлумачить взаємозв'язок між громадянським суспільством та державою у термінах опосередкування та взаємопроникнення: у громадянському суспільстві кожний для себе становить мету, проте задовольнити свої потреби людина спроможна тільки завдяки опосередкуванню іншою індивідуальністю та лише формою всезагальності.

Німецький дослідник П. Рікер підкреслює: принцип публічності влади є співмірним ідеї відкритості суспільного простору. Людина, яка опинилася у полі зору політики, виявляється одночасно залученою у сферу суспільної уваги, гласності та інтересів різного роду соціальних спільнот [159, с. 47-48].

Оригінальну теоретичну розробку публічності у своїх працях здійснив Ю. Габермас. Соціально-політична взаємодія у нього постає як процес, що включає в себе неполітичні структури (інститути громадянського суспільства), політизовану громадськість та власне державні владні установи. Зміст цього процесу являє собою формування та підтримку консенсусу відносно норм та цінностей, які забезпечують комунікацію у демократичному дусі.

Методологічною основою, на якій німецький філософ вибудовує власну концептуальну систему, постає категорія “політичної громадянської відкритості”. Останню він дефініціює як сферу згуртованих у публіку приватних осіб. Зміст громадянської відкритості включає в себе два основні процеси – “комунікативне створення повноважної влади, з одного боку, а з іншого – маніпулятивне використання могутності засобів масової інформації, щоб створювати масову лояльність, попит і поступливість на протипагу системним імперативам” [26, с. 37].

Громадянську відкритість Ю. Габермас розглядає як категорію історичну, своєрідну для кожної епохи. Джерела цього явища слід шукати в Англії XVII ст.

та у Франції XVIII ст. Соціальний простір за європейських умов XVIII ст. німецький філософ схематично поділяє на сферу державної відкритості (державна влада, поліція, двір) і приватну сферу. Остання, у свою чергу, розпадається на громадянське суспільство (ринок товарообігу та суспільної праці) і сім'ю.

Зародження і сутність сфери громадянської відкритості Ю. Габермас пов'язує з настанням Нового часу, коли внаслідок об'єднання приватних осіб з метою протидії тиску на громадську думку з боку новітніх капіталістичних товарно-грошових відносин формується критично мисляча публіка, головне призначення якої – в опосередкуванні влади та деполітизованого приватного простору [26, с. 71]. Верстви, що складають публіку, з часом починають усвідомлювати себе супротивником держави, напруження між нею і державою, яке постає з приводу різних владних розпоряджень та постанов зрештою призводить до того, що “згуртовані в публіку приватні особи змушують державну владу легітимізувати громадську (offentliche) думку” [26, с. 70]. Відтак громадська думка висувається на роль єдиного легітимного джерела юридичних законів.

Втім, процеси поступової етатизації суспільства, перехід від ліберальної стадії його розвитку до державно-монополістичної в середині XIX ст. знівелювало значення громадськості як вливого ресурсу легітимізації влади. Негативним наслідком структурних змін громадськості стала втрата цим інститутом незалежного статусу, що позбавило його свого первісного призначення – виступати легітимуючою та контролюючою інстанцією влади. Зрештою ж, як підкреслює Ю. Габермас, консенсус, досягнутий у площині вільної та відкритої дискусії між владою та громадськістю, не можна ототожнювати з компромісом, здобутим за зачиненими дверима або просто нав'язаним ззовні [26, с. 230-231].

Висновок про кризу демократичних засад легітимації в другій половині ХІХ – на поч. ХХст. спонукав Ю. Габермаса до розробки теорії комунікативної дії. “Ми маємо розрізняти владу, яка народжується в процесі комунікації, та адміністративне панування. У діяльності політичної громадськості... перетинаються два протилежні процеси: з одного боку, комунікативне формування легітимної влади, яка народжується у вільному від будь-якої репресивності процесі комунікації політичної громадськості, а з іншого – таке забезпечення легітимності через політичну систему, за допомогою якої адміністративна влада намагається здійснювати управління політичними комунікаціями”, – наголошує він [191, с. 50]. Народний суверенітет у сучасних складних суспільствах розчиняється в безсуб’єктних комунікативних потоках, щоб зрештою конденсуватися у формі комунікативної влади, яка, продукується структурами громадянського суспільства. У такий спосіб влада народного суверенітету трансформується у дискурс громадськості. У свідомість населення проникає “постметафізичне поняття політичного”, якому притаманне сприйняття політичної практики під знаком самовизначення і самоздійснення народу та довіра до раціонального дискурсу, який розглядається в якості підвалини в процесі легітимації будь-якої форми політичного панування [191, с. 62].

Відтак, провідна ідея інституції громадськості полягає, згідно логіці Габермаса, в тому, щоб за допомогою механізму публічного обговорення контролювати й легітимувати систему панування, а також розв’язувати конфліктні ситуації виключно на основі консенсуально-дискурсивно підходу. Комунікація для Габермаса становить основу справедливості у громадянському суспільстві. Для цього необхідно дотримуватися п’яти вимог комунікаційного дискурсу:

- 1) жоден учасник обговорення не повинен усуватися від дискурсу (вимога всезагальності);

2) у процесі дискурсу всі повинні мати рівні можливості представляти і критикувати претензії на справедливість (автономія);

3) учасники повинні бути готовими поділяти претензії інших на справедливість (ідеальне виконання ролі);

4) наявність владних розбіжностей між учасниками повинно нейтралізовуватися таким чином, щоб ці розбіжності не впливали на досягнення консенсусу (нейтральність сили влади);

5) учасники мають відкрито оголосити про свої цілі, наміри і утримуватися від стратегічних дій (прозорість).

Розвиток сучасних держав, на думку Ю. Габермаса, характеризується тим, що вони переключаються від сакральних засад легітимації на засади дискурсивно виявленої загальної волі, яка комунікативно формується у площині політичної публічності. Громадськість, відтак, здійснює свій вплив на політичну систему через соціальні рухи, громадські ініціативи, публічні обговорення тощо. Основні функції громадянської відкритості виконують спілки, асоціації, об'єднання, що легітимізують суспільний тиск, який здійснюється на державу. Тим самим приватні інтереси багатьох окремих осіб акумулюються у загальний громадський інтерес.

Вивчення процесу зародження і розвитку громадянського суспільства, формування його структурного ядра – сфери громадянської відкритості – дає змогу зрозуміти специфіку функціонування інститутів громадянського суспільства на сучасному етапі. Демократія передбачає створення великої кількості “публічних сфер”, які дозволяють громадянам через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях, що й буде гарантом забезпечення їх прав.

Таким чином, комунікативна парадигма аналізу політики є найбільш оптимальною для розгляду проблем взаємодії суспільства та держави. Головним чином тому, що за такого підходу обидві сторони взаємодії розглядаються як

рівні сторони діалогу. Комунікативний підхід формує в політиці специфічний різновид спілкування. Образ політика, який формується в рамках комунікативного підходу, принципово відрізняється від традиційних образів державного діяча та можновладця. Основними рисами політичного діяча, який продукує комунікативний стиль мислення є не місце в ієрархії, не доступ до влади, а відкритість до діалогу та визнання рівноправності інших суб'єктів у процесі вироблення та прийняття політичних рішень.

За умов утвердження принципів дискусійності та публічності у політичному житті державно-правові обмеження не є для людини чимось зовнішнім та штучним, а відтак – несправедливим. Адже будь-які санкції відтепер лише закріплюють те, що вже добровільно прийнято більшістю суб'єктів політичної комунікації. Відтак комунікативна парадигма володіє особливою цінністю при формуванні політичної свідомості мультикультурних суспільств, для яких цивілізована взаємодія етносів, релігій, світоглядних та політичних орієнтацій становить головний зміст існування.

Отже, загальну картину взаємовпливу держави та громадянського суспільства в контексті забезпечення легітимності влади на сучасному етапі розвитку людства можна окреслити наступним чином: держава, як інститут, який регламентує суспільні відносини, та громадянське суспільство, як спільнота вільних громадян, перебувають між собою у взаємному протиріччі – адже саме людина як центральна ланка вищезначеної схеми виступає одночасно в ролі підлеглої (перебуваючи у полі зору влади) та вільної (інтегруючись у позаполітичний простір відносин) істоти. Разом з тим, людина як громадянин цілком спроможна компенсувати власну політичну залежність шляхом входження до складу структурованих інституційних утворень громадянського суспільства. Відтак, саме залученість громадян до різного роду недержавних інститутів значним чином оптимізує взаємодію населення та влади та полегшує соціально-політичну орієнтацію індивідів.

Антиномічність держави та громадянського суспільства, безперечно, не додає оптимізму з точки зору налагодження конструктивної співпраці між населенням та владою. Втім, як зазначає А. Карась, чималий потенціал напруження, що постійно присутній у взаємовідносинах між ними, має діалектично обумовлене джерело походження: “Як і права людини мають своє джерело у їх порушенні і загрозі, так і громадянське суспільство може виникнути лише як реакція на певні загрози (утиски) з боку держави” [74, с. 133-135]. Таким чином, функція легітимізації політичної влади, прерогатива виступати визначальним джерелом суспільного схвалення владних ініціатив іманентно притаманна феномену громадянського суспільства.

Плюралізм – частина концепції громадянського суспільства, так само як і конфлікт. Адже на сучасному етапі, як слушно зауважує Ларі Даймонд, недовіра до влади, критика її дій є звичайним явищем: справжня демократія потребує скептичного ставлення до влади з боку населення, певного рівня “розумної недовіри” до обраних лідерів [44, с. 899]. За таких умов значення неполітичних структур, які опосередковують діалог держави та населення, невинно зростає: “Чим інтенсивнішим є незадоволення, тим більш необхідними є механізми виходу протесту... Участь громадськості у діяльності добровільних асоціацій розпоршує значну частину агресії,” – підкреслює Т.Р. Гарр [27, с. 384-386]. Відтак, різноманітність засобів суспільно-політичної участі, серед яких чільне місце посідає діяльність інститутів громадянського суспільства, мінімізує прояв незадоволення населення у деструктивних формах.

Встановлення прямої залежності між розвитком громадянського суспільства та зростанням довіри у площині взаємодії влади та населення в подальшому, припускає П. Ландсхуд, поступово призведе до спустошення внутрішнього змісту концепту легітимності, адже влада, по мірі розширення сфери для самостійної життєдіяльності людини, трансформується у приватну справу кожного окремо взятого громадянина [Див: 202, с. 143]. Втім, на наш погляд, подібні погляди

нагадують утопічні теорії про настання недержавної стадії існування людства, що на сьогоднішній день, враховуючи недостатній рівень політичної та правової свідомості, видається сумнівним.

2.3. Участь громадянського суспільства у політичному процесі як передумова легітимації влади.

Легітимуючий потенціал громадянського суспільства реалізується через механізм участі громадськості у процесі розробки та прийняття політичних рішень. За умов сучасної системи непрямой демократії потреби громадян не можуть бути відображені повною мірою у політичному процесі. Головним чином, через те, що їхня участь обмежується, здебільшого, функцією делегування повноважень виборним органам. Разом з тим, сучасна демократія не зводиться лише до виборчих інститутів та процесів. Як слушно зауважує Д. Гелд, до принципів демократії, окрім “знеособленої” структури державної влади та конституції, яка покликана захищати та забезпечувати права і свободи громадян, належить “розмаїття осередків влади і в самій державі, і за її межами, зокрема інституційованих форумів”, головним призначенням яких є сприяння відкритим дискусіям і обговоренню питань суспільного значення [29, с. 164].

Результативність взаємодії населення й держави, а отже, й зростання легітимності влади безпосередньо залежить від рівня інституалізованості суспільно-політичної діяльності громадян, що, у свою чергу, можуть забезпечити саме організації громадянського суспільства. “Коли громадяни обізнані, поінформовані та політично активні, коли вони впевнені, що їхня активність матиме вирішальний вплив на політичні результати (внутрішня ефективність), і коли вважають, що політична система прислухається до їхніх потреб (зовнішня ефективність), слід сподіватися на високий рівень” легітимності, – підкреслює Л. Даймонд [44, с. 934]. Відтак, питання участі громадян у процесі вироблення політичних рішень зводиться до проблематики громадянського суспільства, якості та ефективності взаємодії його інститутів з владними установами не лише під час виборів, але й (що найголовніше) у міжвиборчі цикли.

Важливу роль у цьому контексті відіграє ідея дорадчої демократії, що передбачає значну активність громадян, об'єднаних у різноманітні організації з метою контролю за державною владою, реалізації принципів місцевого самоврядування тощо. На Заході нині ведуться активні дослідження, в яких ключова роль у взаємодії держави та населення відводиться представникам “третього сектору” [213, 76]. Завдяки “третьому сектору”, в суспільстві формується чималий сегмент соціально активних громадян, які залучені до різних соціальних структур, що сповідуватимуть загальні гуманістичні ідеї свободи і добровільного співробітництва.

Формування та втілення державної політики відбувається через прийняття політичних рішень. Останнє є технологічною компонентою політичної влади, що пов'язана з управлінням суспільними процесами. У сучасній політичній науці даний аспект державного управління розглядається у безпосередньому взаємозв'язку з інтересами та діяльністю численних суб'єктів суспільно-політичного та соціально-економічного життя. Фактично процедура вироблення управлінських рішень – це “процес трансформації вимог різноманітних груп та громадян у прийнятні для суспільства засоби та методи регулювання соціальних відносин” [154, с. 392]. Настановлення на ефективну громадську участь – неодмінний компонент демократичної політичної системи, а участь – найважливіший елемент функціонування демократії. Саме завдяки йому громадяни добиваються того, щоби структури влади були їм підзвітними.

Основними суб'єктами прийняття управлінських рішень є громадяни, представники громадських організацій, асоціації, політичні партії, професійні спілки, представники влади. У сучасній політичній науці та практиці як повноцінний учасник та активний суб'єкт усіх процесів у державі визнається громадянське суспільство в його інституційному контексті – як сукупність громадських організацій, асоціацій, профспілок тощо.

Світовий досвід з вивчення форм участі громадськості в діяльності органів влади у зарубіжній політичній науці припадає на другу половину ХХ ст. Криза інституціональних основ політичного процесу, падіння рівня довіри до органів влади на Заході викликало нагальну потребу у дослідженнях, які б ретельно вивчали поведінкові характеристики динаміки політичного життя, акцентували б увагу на суб'єктивних чинниках політичної участі.

Класичним уявленням про сутність громадянського суспільства була протиставлена так звана “модель участі”. В рамках останньої на передній план висувався динамічний аспект життєдіяльності населення, головними ознаками якої ставали мобільність та асоціативна активність. Громадянське суспільство – це, насамперед, активна громадськість, яка дискутує з приводу найбільш значущих для неї проблем та критикує уряд, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті державних рішень.

Значної популярності у повоєнні роки набуває теорія “учасницької демократії”, що була покликана активізувати політичний процес, максимально наблизити зміст політики до потреб та інтересів пересічних громадян. Так, на думку Алмонда і Верби, “учасницька політична культура” пов'язана з активною роллю індивіда у державі”, що виявляється не тільки на виборах, а й у політичних інтересах, інформації, знаннях, формуванні громадської думки та членстві в різних організаціях [1, с. 124]. Саме значенню інституцій громадянського суспільства було приділено головну увагу в процесі подальшого осмислення форм участі населення в діяльності органів влади: “майбутнє демократії пов'язане з сильною демократією учасницького типу... та низкою громадянських інституцій”, – наголошує Б. Барбер [6, с. 258].

Джозеф Ф. Ціммерман виділив наступні види активної участі громадян: громадські слухання, громадські дорадчі комітети, референдум, ініціатива, відкликання, добровільність [196, с. 263-304]. В загальних рисах зміст наведених вище видів участі можна охарактеризувати наступним чином:

1. Громадські слухання. Найдавніша форма активної участі громадян в ухваленні державних рішень. Громадські слухання не уповноважують громадськість ухвалювати рішення, проте покликані спонукати урядовців змінити свої первісні пропозиції та погляди з приводу вирішення поставленого завдання.

2. Громадські дорадчі комітети. Створюються для забезпечення наступних цілей: 1) дати громадянам змогу брати участь у процесі ухвалення рішень; 2) оптимізувати процес взаємообміну думками між громадянами і державними урядовцями; 3) врахувати досвід громадськості у тих чи інших сферах суспільного життя. Задля уникнення падіння довіри громадян до даного виду активної участі держава має піклуватися про те, щоб рекомендації, які продукуються відповідними дорадчими комітетами, діставали належну увагу з боку урядовців та вчасно імплементувалися останніми у суспільно-політичний процес.

3. Референдум. За допомогою референдумів громадяни отримують змогу інформувати представників влади про свої погляди стосовно вирішення тих чи інших питань суспільної ваги, а також ухвалювати відповідні постанови.

4. Ініціатива. Одна з форм прямої демократії, яка дає змогу громадянам ухвалювати відповідні рішення, не вдаючись до послуг законодавчого органу.

5. Відкликання. Захід, який покликаний забезпечувати постійну відповідальність державних урядовців перед громадськістю, даючи їй змогу збирати підписи з метою організації окремого голосування з метою оцінки відповідності перебування політика на тій чи іншій посаді.

6. Добровільність. Організаторами програм добровільної діяльності виступають індивіди та організації, метою яких є роз'язання спільних із владою проблем, які є соціально значущими [196, с. 268-274].

В цілому, країнам Західної Європи властива консенсусна модель політичної культури, яка передбачає існування згоди між громадянами з приводу механізмів

прийняття політичних рішень, а також стосовно головних проблем, які постають перед суспільством, і шляхів їх вирішення [161, с. 286-287]. Відповідно, панівною формою участі громадян є конвенційна діяльність: звернення з листами, петиціями до офіційних осіб та інститутів; участь у різноманітних акціях протесту (пікетування, маніфестації, страйки тощо). Традиційним показником активності населення вважається участь у профспілках.

Нарешті, однією з форм конвенційної політичної участі є феномен громадянської непокори, яка спрямовується на зміну певного політичного рішення, закону, усталеної норми діяльності. Такий вид діяльності має значний мобілізувальний потенціал щодо громадськості та спроможний впливати на еліту країни. Неконвенційними формами участі є: несанкціоновані мітинги, страйки, демонстрації, терористична діяльність, громадянська війна та революції.

Фахівці Інституту громадянського суспільства наводять наступну схему класифікації процесу участі громадськості у суспільно-політичному житті в залежності від рівня впливу суспільства на ухвалення рішень:

- ✓ делегування – влада підтримує незалежні громадські ініціативи та діяльність організацій громадянського суспільства, не визначаючи способи розв’язання виявлених проблем;
- ✓ спільна реалізація – тісна співпраця держави та інститутів громадянського суспільства у сфері ідентифікації потреб громадськості, їх спільна реалізація через узгоджені партнерські програми;
- ✓ спільне ухвалення рішень – державні органи, у співпраці з громадськістю та організаціями, які її репрезентують, ідентифікує потреби населення та на партнерській основі приймає остаточне рішення щодо вирішення відповідних проблем;
- ✓ консультації – надання представникам громадянського суспільства варіантів вирішення проблеми з метою виявлення їх думки та її врахування в процесі прийняття остаточного рішення;

✓ інформування громадян про плани органів публічної влади – “односторонній потік інформації (за певних умов може бути трансформованим у двосторонній потік інформації для налагодження зворотнього зв’язку з метою дослідження суспільної думки)” [189, с. 11].

В цілому ж, можна виокремити такі форми впливу громадян та інституцій громадянського суспільства на процес підготовки та прийняття політичних рішень:

- безпосередня участь громадян (вибори, референдуми), що впливає на державну політику і відповідні рішення;
- опосередковане представництво інтересів громадян (через депутатів усіх рівнів, виборних посадовців, політичні партії);
- діяльність громадських організацій, асоціацій, профспілок;
- направлення пропозицій, петицій, звернень, вимог до органів влади, які безпосередньо приймають управлінські рішення – до глави держави, законодавчого органу (зокрема парламентських комітетів), в органи виконавчої влади, державні комітети тощо;
- підготовка громадських експертиз, експертних висновків і оцінок як щодо конкретних документів, рішень, так й щодо певних суспільних подій;
- організація громадських акцій (мирні збори), громадських слухань;
- діяльність дорадчих структур (громадських рад, колегій), створених при державних органах законодавчої та виконавчої гілок влади, з числа представників громадських об'єднань;
- обговорення в засобах масової інформації, соціологічні опитування та моніторинги громадської думки;
- проведення семінарів, “круглих столів”, консультацій за участю експертів, зацікавлених груп, засобах масової інформації.

Зупинимося більш детально на тих механізмах впливу громадськості на владу, які реалізуються за допомогою інститутів громадянського суспільства.

1. Громадські дорадчі комітети. Це інституалізована форма взаємодії влади та громадянського суспільства, завдяки якій, з одного боку, відбувається залучення громадськості до процесів управління, а з іншого – стає можливим ідекватне інформування представників органів державної влади щодо потреб громадян. Функціональне призначення громадських дорадчих комітетів можна розкрити у наступних аспектах: 1) дані утворення підвищують як кількісний, так і якісний виміри участі громадськості в управлінському процесі; 2) посилюють комунікацію між урядом та громадськістю, виступають джерелом нових думок, ідей та альтернатив; 3) сприяють деполітизації процесу управління та знижують напругу у суспільно-політичному просторі. Світовій практиці відомі два типи громадських дорадчих комітетів – постійні (виконують свої функції з року в рік) та тимчасові (утворюються для виконання конкретного завдання на певний проміжок часу).

2. Громадські ради. Є неформальними громадськими структурами, що співпрацюють з органами державної влади та місцевого самоврядування у визначених ними сферах та організаційних форматах [189, с. 39]. На Заході даного типу структури почали виникати наприкінці 1970-х рр. як реакція на потребу правлячих партій мати чітке уявлення про підтримку суспільством їхньої політики протягом терміну правління сформованого ними складу органу державної влади чи місцевого самоврядування. Тож, від дієвості громадських рад залежить рівень суспільної довіри до влади, а відтак стабільність у відносинах між державою й суспільством та зниження ризиків виникнення протистояння влади та населення.

Громадські ради можуть створюватися з різною метою – починаючи від експертних консультацій з тих чи інших питань, участі в розробці законодавства і закінчуючи участю в складанні державного бюджету, моніторингу його реалізації тощо. Виходячи з мети утворення громадської ради виділяють два основних види вищеозначених структур – громадські ради як представництво громадськості та

як консультаційно-експертний орган. У першому випадку до складу цієї інституції залучаються громадські діячі, які є представниками певних груп громадян, здебільшого, керівники громадських організацій. В такому форматі її призначення зводиться до оцінки та прогнозу реакції громадськості на певне рішення. У другому випадку до складу ради входять представники третього сектору, які є експертами та фахівцями у певній галузі. Відтак, їхнім основним завданням є надання експертної оцінки щодо документів чи певних подій, удосконалення нормативно-правової бази, контроль за діяльністю органів влади.

3. Громадські слухання можна розглядати як форум, на якому збираються представники громадськості, органів влади для обміну думками та інформацією щодо конкретного питання перед прийняттям рішення. Громадські слухання являють собою механізм забезпечення активності громадян у міжвиборчий період, коли необхідно з'язувати думку громадськості з конкретного питання. Відтак подібний інструмент взаємодії влади та громадянського суспільства значно підвищує легітимність рішень представників держави.

Ініціаторами проведення громадських слухань є ініціативні групи громадськості, органи самоорганізації населення, громадські організації, представники органів влади. В залежності від масштабів вирішення проблеми громадські слухання можуть набувати статусу загальнодержавного чи локального (регіонального, місцевого) статусу.

Зазвичай, виділяють декілька видів громадських слухань: 1) інформаційні слухання – мають на меті донесення до громадян певної інформації; 2) проблемні слухання – проводяться задля висунення пропозиції щодо розв'язання проблеми (такого роду заходи можуть набувати формату переговорів, діяльності робочих груп, “мозкового штурму”) [189, с. 76]. В цілому ж, потрібно відзначити, що ефективність та результативність громадських слухань безпосередньо залежить від своєчасності та систематичності процесу залучення громадськості до прийняття управлінських рішень.

4. Одним з найважливіших завдань дорадчих структур та державних органів є сприяння розвитку громадянської ініціативи, як однієї з форм прояву суспільної активності громадян та їх об'єднань, звернень до влади задля вирішення питань повсякденного життя місцевості.

Громадські ініціативи, як організована форма донесення суспільних інтересів та, водночас, впливу на державну владу дозволяють вирішувати такі проблеми:

- 1) утверджувати суспільну легітимність діяльності органів державної влади;
- 2) зміцнювати інституції громадянського суспільства та публічної влади, а отже зменшувати закритість влади, корупцію, зокрема – через контроль суспільства над владою.

Громадянська ініціатива може набувати наступних форм:

- ✓ касаційні ініціативи, які стосуються щойно ухваленого політичного рішення і є реакцією на урядову політику;
- ✓ превентивні ініціативи, суть яких зводиться до впливу на процес ухвалення політичних рішень на етапі їх розробки;
- ✓ альтернативні ініціативи, які можуть запобігати політичним крокам влади або бути реакцією на них;
- ✓ інноваційні ініціативи, метою яких є участь громадян у формуванні міжвиборчого політичного дискурсу.

Варто підкреслити, що зарубіжний досвід застосування цього інструменту участі громадськості у процесах вироблення та прийняття політичних рішень засвідчив: статус рішень, які приймаються населенням через зазначені форми, є обов'язковим для реагування спеціалізованими структурами, створеними при органах державної влади. Серед найбільш актуальних тем, відображених у громадських ініціативах, є транспортні питання, розвиток об'єктів комунальної інфраструктури, проекти забудови територій, захист навколишнього середовища тощо. В цьому контексті вивчення подібної практики є надзвичайно корисною

для України з точки зору розвитку контролюючої функції громадян за діями представницьких органів влади, особливо на місцевому рівні, що у свою чергу, потребує активізації досліджень у відповідному напрямі.

Важливе значення для ефективності механізму взаємодії влади та громадянського суспільства, безумовно, має соціокультурний фактор. Перехід до демократії передбачає наявність відповідних умов у сфері соціальних відносин. Адже соціальні основи демократії виникають зазвичай у надрах громадянського суспільства. Чим досконаліше суспільство, тим ефективніша демократія. Якість суспільства залежить від якості осіб, які його складають, з їх рівнем культури, прагненнями, мораллю тощо. Головна умова активного функціонування громадянського суспільства полягає в соціальній і політичній свободі, гармонійних відносинах з державними структурами. Соціальна свобода забезпечує активну участь населення у справах громади та в політичному управлінні, в широкому розумінні – у самовизначенні людини в суспільстві.

Всебічна підтримка та культивування політичної культури демократії сприяє формуванню прошарку громадян, які не лише віддані ідеалам демократії, але й на практиці підтримують базові демократичні інститути. Німецький дослідник Р. Дарендорф висловив занепокоєння сучасним розвитком демократії. На його думку, сьогодні існує тенденція формування суспільства *couch potatoes*, телеглядачів, які лежать на дивані, спостерігаючи за подіями у світі, в якому вони більше не беруть участі [46, с. 90].

Сучасні інститути не можуть працювати самі по собі. Вони вимагають наявності людей, характер соціальної, економічної і політичної поведінки яких відповідав би запитам суспільства. А. Інкельс з цього приводу відзначає три аспекти “синдрому сучасної громадянської участі”:

1) Свобода від традиційних авторитетів. В структурі сучасної політичної культури особливе місце посідають зміни у сприйнятті політичного авторитету. Широкий набір традиційних – релігійних, сімейних, етнічних, місцевих

авторитетів – замінюється єдиним загальнонаціональним політичним авторитетом.

2) Інтерес до суспільних проблем, відображений в активній політичній участі і підкріплений бажанням бути поінформованим про соціально-політичну ситуацію в суспільстві.

3) Орієнтація на політичні і урядові процеси, котрі визнають необхідність і бажаність раціональних процедур та відповідної організації державного управління [Цит. за: 33, с. 53-54].

Висновки.

Таким чином, узагальненими висновками другого розділу дисертаційного дослідження є наступні.

1. Протягом усіх етапів розвитку людства питання влади було тісно пов'язане із пошуком шляхів забезпечення її суспільного виправдання. У різні часи ця дилема вирішувалася по-своєму, проте завжди у нерозривному зв'язку із проблемою довіри та схвалення владних повноважень. Легітимність є невід'ємним атрибутом державної влади та впливає з необхідності в обґрунтуванні внутрішніх чинників суспільної субординації.

2. Суттєву увагу у розділі приділено еволюції суспільних уявлень про владу, в результаті чого зроблено висновок про поліконцептуальність наукових підходів у тлумаченні суті цього феномену. Підкреслено, що проблема державного управління має подвійний характер: головне завдання можновладців – забезпечити суспільну підтримку своїх ініціатив; натомість, завданням громадян є постійний тиск на державу з метою захисту своїх прав і свобод. Будь-яка влада є чинною настільки, наскільки обґрунтованим та ствердженим є право на неї. Необхідність та потреба у легітимації обумовлена самою природою влади, оскільки остання набуває реальності лише у визнанні підвладних, спираючись на їх волю підкоритися. Тому теорії, що так чи інакше торкаються проблеми легітимності намагаються обґрунтувати право на панування та примушення.

3. Встановлено тісний взаємозв'язок між еволюцією форм суспільної свідомості (від міфологічного та релігійного свідогляду до раціоналізму) та утвердженням відповідних механізмів суспільної підтримки влади. На основі цього визначено, що наукове оформлення концепту “легітимність” відбулося паралельно з формування політології як науки та поступової автономізації знань про політику відносно юридичних дисциплін, що, у свою чергу, потребувало вироблення відповідної теоретико-категоріальної та методологічної бази.

4. Найбільш поширеною концептуальною основою для вивчення та розуміння явища легітимності залишається наукова спадщина М. Вебера. У феномені політичного панування він чітко розмежував аспекти легального та легітимного. Перше фіксує суто правові характеристики підпорядкування громадян та його відповідність чинному законодавству. Натомість друге – антропологічний аспект панування: значимість його для людей, що виражається в психологічних переживаннях та діях у формі довіри і схвалення.

5. Підкреслено, що попри великий масив літератури стосовно проблеми легітимності, її сутність, місце та роль у політичному процесі з'ясовані не до кінця. Більше того, проблема легітимності носить чітко виражений міждисциплінарний характер – її осмисленню присвячують свої наукові розвідки не лише представники політичної науки, але й суміжних з нею дисциплін. Відтак, семантичне поле легітимності не обмежується лише юридичною чи політичною термінологією – застосування даного поняття поширюється на всю сферу соціальних відносин, включаючи не лише суспільні прояви влади, але й широкий спектр соціальних інститутів та явищ.

6. У розділі окреслено методологічні особливості визначення термінів “легітимність”, “легітимізація”, “легітимація”. Легітимність – це властивість влади, яка характеризує позитивне ставлення населення (визнання та згоду підкорятися) до управлінських рішень та повноважень. В свою чергу,

легітимізація – процедура набуття владою власного виправдання у суспільстві. Легітимація – це результат набуття владою суспільного виправдання.

7. В ході аналізу проблеми виявлено, що на сьогоднішній день можна виокремити декілька когнітивних рівнів концепту легітимність: метафізичний, міфологічний, теологічний, онтологічний, соціально-культурний, аксіологічний, правовий. Підкреслено, що на сучасному етапі найбільш поширеною формою легітимації є демократична модель. Разом з тим, відзначено, що легітимність не завжди гарантується демократичними інституціями. Здатність підтримувати легітимність системи управління, є соціокультурним досягненням, яка потребує сталого механізму культурного відтворення й прийнятний рівень соціальної інтеграції.

8. Сучасний механізм легітимації влади передбачає складний, комплексний, багатовимірний характер її сприйняття та здійснення. Серед них виділяють онтологічно-субстанційний, плебісцитарний, інституційно-функціональний тощо. Сприйняття держави в інституційному аспекті пов'язане з феноменом громадянського суспільства, легітимізуючий потенціал якого впливає з його концепту – автономність і протиставлення приватного життя громадян відносно державного диктату – і полягає в обмежуванні та стримуванні етатистських проявів. Відтак, сильною є влада, яка спирається на широку громадську підтримку, здатна виражати і захищати інтереси усіх соціальних прошарків, а отже – докладає зусиль та зосереджує увагу на формуванні й розвитку громадянського суспільства.

9. Доведено, що громадянське суспільство та держава, попри антагоністичний характер взаємовідносин, взаємодоповнюють один одного, адже саме влада вкупі зі своєю директивністю та трансцендентним бажанням тотально контролювати кожну ділянку суспільного життя й виступає тим подразником, що цілком природньо викликає адекватний спротив в громадському середовищі. Регламентація відносин між інститутами громадянського суспільства та органами

державної влади потребує, з одного боку, правового забезпечення й охорони державою збалансованого громадського життя, а з іншого – налагодження суспільного контролю за владними інститутами.

10. Встановлено тісний взаємозв'язок між комунікативною парадигмою осмислення політики (К.-Ю. Апель, Х. Арендт, Ю. Габермас, П. Рікер) та становленням громадянського суспільства, на основі чого зроблено наступний висновок: комунікативна парадигма аналізу політики є найбільш оптимальною для розгляду проблем взаємодії суспільства та держави, адже за такого підходу обидві сторони взаємодії розглядаються як рівні сторони діалогу. Підкреслено, що поступове утвердження громадянського суспільства в якості невід'ємного елемента суспільного життя у ХХ ст. сприяло усвідомленню важливості горизонтальних комунікацій у суспільстві, зростання ролі неформальних регуляторів соціальних відносин. Як наслідок, відбувається перегляд класичних підходів в осмисленні політичної влади (як директивної константи), відхід від структурно-функціонального виміру її природи на користь комунікативного: питання довіри до владних інституцій, досягнення необхідного рівня легітимності у політичному процесі почало розглядатися у тісному взаємозв'язку із проблемою становлення громадянського суспільства. В цьому контексті легітимація є не чим іншим, як процесом підтримання зворотного зв'язку між політичною системою та громадянським суспільством в особі різноманітних асоціацій, громадських об'єднань.

11. Легітимуючий потенціал громадянського суспільства реалізується через механізм участі громадськості у процесі розробки та прийняття політичних рішень. За умов сучасної системи непрямої демократії потреби громадян не можуть бути відображені повною мірою у політичному процесі. Головним чином, через те, що їхня участь обмежується, здебільшого, функцією делегування повноважень виборним органам. Разом з тим, сучасна демократія не зводиться лише до виборчих інститутів та процесів. Питання участі громадян у процесі

вироблення політичних рішень зводиться до проблематики громадянського суспільства, якості та ефективності взаємодії його інститутів з владними установами не лише під час виборів, але й (що найголовніше) у міжвиборчі цикли.

12. Визначено та розглянуто основні механізми впливу громадськості на владу, які реалізуються за допомогою інститутів громадянського суспільства: громадські дорадчі комітети, громадські слухання, громадські ініціативи, громадські ради.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ВЗАЄМОДІЇ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ТА ІНСТИТУЦІЙ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1. Криза легітимності влади в Україні: причини та наслідки.

З початку 1990-х років і до сьогодні Україна існує під знаком пошуку дієвих механізмів легітимації влади. Зростання інтересу до проблеми легітимності у вітчизняній науці припадає на початок 1990-х рр., що було обумовлено здобуттям Україною суверенного статусу та, як наслідок, початком процесу державотворення. Отримавши незалежність, українське суспільство постало перед необхідністю успішного розв'язання чи не центрального питання усієї політичної системи – налагодження конструктивного діалогу між владою та громадянами. Адже трансформація традиційних політичних структур радянського зразка, поступовий та нелегкий процес становлення інституцій громадянського суспільства, відмова від монопольного права держави розпоряджатися усіма суспільними ресурсами, посилення ролі і значення в соціально-політичному житті засобів масової інформації обумовили поступовий перехід українського суспільства від тоталітарних форм легітимації державної влади до демократичних.

Втім, як виявилось на практиці, формальна демократизація вітчизняного суспільства (прийняття Конституції, забезпечення правових механізмів демократичного функціонування політичної системи, проголошення права на приватну власність тощо) не вирішило проблему консолідації населення та влади, не сприяло досягненню атмосфери порозуміння та довіри, що є головною умовою соціального прогресу та процвітання нації. Складність ситуації полягає й в тому, що проблемність вищезначеної взаємодії на сьогоднішній день має глобально-універсальний характер, адже криза довіри до владних інституцій спостерігається навіть у країнах, які вже досить тривалий час перебувають на рейках сталого

демократичного розвитку. За словами відомого теоретика постмодернізму З. Баумана, характерною ознакою сучасної епохи є те, що “не та чи інша конкретна держава втрачає авторитет, а держава як така, влада як така” [8, с. 80].

Проблема легітимності влади в українському суспільстві як предмет наукових досліджень набуває дедалі більшої популярності серед представників вітчизняної суспільно-гуманітарної думки – В. Бурлачук [16], О. Висоцького [23], В. Горбатенка [34], Г. Зеленько [61, 62], М. Ніколко [127], І. Попова [150], С. Рябова [166], О. Середи [169], М. Тур [180], В. Фадєєва [187]. У своїх наукових доробках вони розробляють як теоретичне підґрунтя питання, так і практичні аспекти, що стосуються українських суспільно-політичних реалій. Втім, враховуючи складність проблеми та її модифікування в контексті інтенсивної динаміки подій суспільно-політичного життя, тематика легітимності постає як така, що потребує постійної уваги з боку дослідників і не втрачає своєї актуальності, торкаючись найважливіших сфер суспільного життя.

Разом з тим, серед усього масиву наукових доробків з проблематики легітимності в Україні маємо констатувати дефіцит наукових досліджень, присвячених питанню ролі та впливу громадянського суспільства на процес легітимізації влади. Серед вітчизняних дослідників, сфера наукових інтересів яких в тій чи іншій мірі є дотичною означеній проблематиці, можна виокремити хіба що праці Г. Зеленько [61, 62], А. Колодій [81], О. Косілової [90], Н. Ротар [162], С. Рябова [166].

Так, А. Колодій звертає увагу на необхідність досягнення рівноваги між громадянським суспільством та державою. Її порушення веде до гіпертрофії владних структур, відчуження та політичного безсилля народу [81]. Демократичний розвиток, на думку дослідниці, передбачає подолання недовіри до влади, тоталітарних стереотипів свідомості, зменшення всевладдя чиновників та практичного застосування демократичного потенціалу інститутів влади.

Г. Зеленько вбачає тісний взаємозв'язок між перспективами розвитку громадянського суспільства та необхідністю подолання взаємного відчуження держави і суспільства [62, с. 179].

Взаємодія між владою та населенням є надзвичайно динамічною сферою і в жодній країні не має однозначного виміру. В Україні внаслідок особливостей історичного та соціокультурного розвитку нації, означені відносини набувають особливо загострених форм. Радянське суспільство пізнього періоду являло собою класичний приклад суспільства системної кризи, коли системні утворення – держава, економіка – не мали інтегративного зв'язку із життєдіяльністю суспільства. Існував величезний розрив між системою і суспільством з порушенням обміну між ними, а політична система втратила необхідний рівень морально-практичного визнання з боку соціуму. Поразка радянської системи мала наслідком глибокі розчарування та спричинила втрату легітимності комуністичного режиму. Вихідним пунктом суспільно-політичної трансформації в Україні постала глибока, системна криза легітимності, що означало руйнування ціннісного й нормативного консенсусу в суспільстві, результатом чого стали дезінтеграція, криза ідентичності і аномія суспільства, деструктивні процеси в соціокультурній сфері [187, с.494].

Заміна колишніх основ легітимації радянського зразка супроводжувалася формуванням нових – демократичних за змістом – політичних інститутів. Цей нелегкий процес проходив з посиленням на:

а) практику країн „досвідченої” демократії (на початковому етапі самостійного розвитку українського суспільства економічний добробут країн розвиненої демократії як показник ефективності суспільно-політичної організації став одним із чинників обрання демократичних цінностей в якості визначальних для подальшого розвитку нації);

б) пошук власних коренів демократичної традиції, які мали б продемонструвати культурно-історичну спадковість та сприяти формуванню

культурної ідентичності (звідси звернення до демократичної традиції козацької доби, Гетьманщини, паростків громадянського суспільства за часів австро-угорського домінування).

Співіснування інституційованих легітимаційних процедур та недемократичних механізмів створили підґрунтя для розвитку таких хибних явищ, як клановість, корупція, клієнталізм. Домінування персонального типу лідерства в поєднанні із використанням плебісцитарних процедур та клієнтурними моделями голосування (залежність виборців від кандидата, робітника – від директора підприємства, селянина від голови сільради тощо) значно обмежили вплив інституційних чинників [187, с. 509]. Всі ці процеси відбувалися на тлі зародкового стану громадянського суспільства та не впливовості політичних партій, які асоціювалися не стільки з певною системою політико-ідеологічних поглядів, скільки з конкретними особистостями. Відтак, за влучним спостереженням О. Гребіневич наприкінці 1990-х рр. в Україні утвердилася вкрай небажана ситуація, коли незалежність нелегітимної влади співіснувала зі слабкістю громадянського суспільства [37].

За період системних трансформацій українського соціуму в суспільній свідомості громадян закріпилися засадничі цінності нового економічного (приватна власність та ринкові відносини) та політично-правового (свобода, демократія, права людини, соціальна справедливість, верховенство закону) порядку. За даними соціологічного моніторингу 1992 – 2006 рр., розвиток приватного підприємництва загалом схвалюють 54,4 % громадян. Такі соціально-політичні цінності як “свобода”, “демократія”, “права людини”, “соціальна справедливість” також є усталеними в суспільстві і користуються високою підтримкою громадян. За результатами соціологічних досліджень лише 6,1 % відсоток громадян не вважає демократію найкращим політичним устроєм для будь-якої сучасної держави [132].

Водночас, істотно підриває рівень легітимності політичної системи України проблема суперечності між з одного боку – декларованими ідеалами відповідальної, підзвітної громадянам влади, правової демократичної держави і з іншого боку – наявними політичними практиками як на рівні “високої”, так і “рутинної” політики.

Сучасні тенденції розвитку політичного процесу на вітчизняних теренах свідчать про загострення взаємин між державою і суспільством. Дефіцит демократичної політичної культури, низький рівень переважної частини суб’єктів політичного процесу “органічно” доповнюється хронічною формою “кризи довіри” у відносинах між владою та населенням. Численні соціологічні опитування вказують на наявність глибокої прірви між державою та громадянами протягом усього періоду незалежності: показники підтримки українським суспільством вищих органів державної влади не перевищували 30 %, а на деяких етапах становили 1-2 % [12, 67]. Натомість рівень анонімної довіри до влади та її інститутів є головною умовою політичної стабільності та потенційно може бути базовим ресурсом соціального реформування. Успішність владних ініціатив прямо пропорційно залежить від того, наскільки привабливими вони виявляться в очах населення.

Аналізуючи проблему легітимності у вітчизняному вимірі, варто зазначити, що специфіка легітимації влади в Україні визначається не стільки раціональними чинниками західноєвропейського зразка (традиційна повага до закону, визнання довершеності політико-правових процедур ротації влади), скільки ціннісно-нормативними параметрами. Поширення атмосфери правового нігілізму, скептичне ставлення до законодавчих процедур де-факто позбавило політичний процес легітимних ознак. Як слушно зазначає Я. І. Пасько, “Україну, на відміну від більшості європейських держав, не можна віднести до раціонального суспільства... Владні українські структури, репрезентуючи ексекутивну підданську психокультуру, намагаються постійно відтворювати примітивно

споживацький, репродуктивний спосіб життя, пропонуючи патерналістську форму взаємовідносин із суспільством, визначаючи форми лише ієрархічного суспільного існування” [137, с. 238].

Ситуація ускладнюється й особливостями соціокультурного, історичного розвитку української нації: тривалий період існування під тиском іноземного панування сформував у масовій свідомості стійке несприйняття владних повноважень, опозиційне ставлення до влади та бажання її позбутися. Останнє сприяло утвердженню конфронтаційного типу політичної культури, що, в свою чергу, знищувало будь-які підвалини суспільної підтримки політичних рішень. Чи не це, зрештою, пояснює неспроможність численних політичних сил, що виборювали владу на різних етапах незалежності, вибудувати ефективний механізм управління як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні, подолати загрожуючі масштаби корупції та взяти під контроль тіньовий ринок обігу товарів та послуг?

В цьому контексті доречно навести погляди М. Грушевського, який у своїх працях підкреслив наступну тезу: українська історія довела, що держава (державна влада) по відношенню до українського народу (отже й до громадянського суспільства) завжди була чимось зовнішнім – більше того, українська нація неодноразово доводила, що вона може існувати і без власної держави. Тому, резюмує вчений, “наша держава не може опиратись на ті органи й підстави, на які опираються держави іншого типу...” [43, с. 172].

Вищезначені спостереження знаходять своє підтвердження, зокрема, у дослідженнях Г. Зеленько. На її думку, історичний розвиток української нації є переконливим доказом того, що проблема Української державності “не у нерозвиненості суспільства як такого, навіть не в недосконалості форм самоорганізації населення, а у необхідності подолання проблем, які мають історичне походження, і вирішення яких безпосередньо сприяє інституціалізації громадянського суспільства – подолання масової апатії та розколу між державою

та суспільством” [62, с. 180]. Історично на українських територіях розвивалися досить специфічні форми самоорганізації, що обумовлено тривалими періодами відсутності власної держави. Такий стан справ, головним чином, обумовлений тим, що влада у свідомості суспільства ототожнювалася з чимось “чужим”. Відтак, “політичне відчуження породило в межах України своєрідний феномен, що полягає у наступному: за відсутності каналів політичної взаємодії влади і суспільства на українських територіях протягом періоду бездержавності розвинулися форми політико-демократичної реалізації громадян поза політичною сферою”, а саме – братські школи, магдебурзьке право, неполітичні громадські рухи просвітницького спрямування тощо [60].

За таких умов чи не єдиним засобом скорочення дистанції між політикою держави та очікуваннями громадян залишаються виборчі процедури оновлення влади, проте навіть вони не спроможні пом’якшити протиріччя в означеному просторі комунікації: вже досить звичною стала картина, коли чи не наступного дня після завершення виборчої кампанії рейтинг довіри населення до тих, кого ще вчора було обрано до вищих органів державної влади знижується до мінімальних показників.

Вітчизняний дослідник проблеми легітимності влади В. Бурлачук наголошує: “Нинішня політична криза... має під собою не лише політико-юридичні підстави (недосконалість законодавства, протилежність політичних інтересів), а й кризу “сакральності” влади, пов’язану з необхідністю її обґрунтування” [16, с. 104]. Головна проблема, тягар якої відчуває на собі сьогодні політична еліта та громадськість, на думку вченого, зводиться до “порожнечі підґрунтя влади” – відсутності символічної системи (яку уособлюють, головним чином, традиції та авторитет), яка б легітимувала підмурок української державності [16, с. 103].

На думку ж А. Сіленко та К. Меркотан, в українських умовах жодна з класичних моделей легітимності влади (традиційна, харизматична, раціональна) у

чистому вигляді не є ефективною, оскільки зруйновано основи як для традиційної легітимності (разом із самими традиціями), так і для харизматичної та раціональної (в умовах кризи, що поглиблюється, неефективності спроб держави контролювати ситуацію будь-яка харизма швидко руйнується; натомість правила і процедури, закріплені у політико-правовій системі є чужими для більшості населення) [172, с. 29]. Тому не дивно, що за таких умов легітимність не забезпечують навіть вибори.

Специфіка українського розвитку та легітимаційних процесів “полягає в тому, що паралельно відбуваються процес державотворення та політичного інституціонування суспільства..., пошук сучасних форм української колективної ідентичності й пошук автентичних життєвих форм. На практиці це означає системні перетворення, які супроводжуються пошуком цілісного й реального консенсусу, консенсусу як перманентного процесу, що сприятиме інтеграції суспільства, політичному зміцненню та економічному зростанню”, - наголошує О. Гребіневич [37].

Цікаву класифікацію моделей легітимізаційних процесів у новітній історії України наводить О. Дащаківська:

I. 1989 – 1991 роки – учасницька легітимність навколо націонал-патріотичних цінностей: населення об’єдналося навколо націонал-патріотичних цінностей і виходило на вулиці, очолюваними політичними лідерами. По всій країні мали місце мітинги, демонстрації, страйки – яскравим прикладом стала студентська революція “на граніті”;

II. 1992-1995 роки – традиційна легітимність: цьому етапу характерне повернення до політичних відносин зразка 80-их років: посилення ролі бюрократії, голосування за комуністичну партію, посилюється традиційне уявлення про сильного лідера, що відображається у відповідних очікуваннях від інституту Президента;

III. 1995 – 2002 роки – традиційно-економічна легітимність: населення, втомлене економічними кризами, що мали місце на попередньому етапі, готове легітимувати політичну еліту, що демонструє здатність забезпечити стабільність, передусім економічну.

IV. 2002 – 2006 роки – раціонально-легальна модель легітимності: за однакового економічного статусу владної та опозиційної політичної еліти боротьба ведеться навколо культурного капіталу. Збільшується активність пересічних громадян, кульмінацією якої є події Помаранчевої революції. Поряд з тим зростає роль та значення закону, судової гілки влади та демократичних процедур [48].

Своєрідним дороговказом для української нації на шляху пошуку оптимальної моделі взаємовідносин держави та населення без перебільшення можна вважати Помаранчеву революцію. Мова йде перш за все про успішне розв'язання спільними зусиллями народу та можновладців хронічної для вітчизняного соціуму проблеми останнього десятиліття – нетипово високого (як для демократичних країн) рівня відчуження у відносинах між державою та суспільством.

З-поміж цілого ряду позитивних рис, на які вона була багатою, особливо вирізняються зміни, що відбулися у соціокультурній площині взаємодії влади та громадянського суспільства. Адже, якщо симптоматичною ознакою попереднього періоду був колосальний рівень суспільної недовіри до усього спектру владних установ, то специфічною рисою представників нового складу правлячої еліти став небачено високий відсоток наданого їй “кредиту довіри” з часів проголошення незалежності (так, згідно результатам дослідження Центру Разумкова, показники ставлення громадян до вищих органів державної влади у першому кварталі 2005 р. зазнали суттєвих змін: рівень підтримки нового Президента і Уряду порівняно з березнем минулого року зріс у шість (!) разів, а стосовно діяльності Верховної Ради – майже у сім) [209]. Тому не дивно, що

останні президентські вибори перетворилися на епохальну подію вітчизняного масштабу, фактично вперше з 1991 року включивши у практичний політичний процес нового впливового суб'єкта – суспільство. Це дало поштовх для додаткових роздумів та науково-теоретичного осмислення проблеми легітимності у вітчизняному соціумі, визначення наріжних принципів конструювання нового формату діалогу між владою та населенням.

Екзистенціональна природа “помаранчевої влади” мала своїм підґрунтям специфічну суспільну атмосферу, в умовах якої відбулася зміна правлячої еліти на рубежі 2004-2005 рр. Ще задовго до виборів, які багато в чому визначали подальший вектор розвитку України після завершення епохи президентства Л.Кучми, у напруженій атмосфері суспільних настроїв неважко було вловити передчуття чогось особливого, не властивого українській політиці у попередні роки. Міцно утверджене у масовій свідомості переконання про глибоку байдужість і пасивність української громадськості відносно всього, що стосується сфери державного управління, все сильніше спростовувало себе по мірі виходу учасників президентського марафону на фінішну пряму. Колосальний рівень відчуження, що домінував протягом останніх років у відносинах “держава – населення” напередодні виборів набув загострених форм. Відтак, за відсутності кардинальних відмінностей у програмних документах обох фаворитів президентських перегонів на перше місце вийшов особистісний чинник, що ставився у залежність від морально-етичних критеріїв. На цьому тлі зміна правлячої еліти в Україні, яка відбулася в ході Помаранчевої революції, покликана була визначити якісно нові параметри легітимності влади. При цьому поступова віртуалізація влади, що спостерігалася у попередні роки, поширення скептицизму у суспільстві щодо моральних та управлінських якостей персони глави держави актуалізували питання реанімації символічної системи влади. Фактично ж, маємо підстави говорити про специфічний характер легітимації

влади в Україні зразка 2005 року – максимально наближений до режиму “харизматичного панування” (М. Вебер).

Базовим елементом суспільної підтримки нової влади у 2005 р. стала особистісна популярність, якою володіли провідні обличчя Помаранчової революції – В. Ющенко та Ю. Тимошенко (цікавий факт: навіть коли В. Ющенко займав посаду Прем’єр-міністра у 1999 р. йому особисто “повністю довіряли” 31% громадян – найвищий показник серед політиків того періоду (для порівняння: Уряду в цілому довіряли тоді лише 14% респондентів [12, с. 6]). При цьому варто відзначити, що небачений до цього часу рівень довіри з боку населення мав своїм підґрунтям не просто персональні лідерські якості тодішніх представників опозиції. Означена популярність була сполучена із цілим рядом ірраціональних факторів, головним стрижнем яких виступає харизма (від гр. *harisma* – благодать, надприродний дар). Згідно класичному визначенню суті харизматичного панування, яке було сформульовано на початку ХХ ст. М. Вебером, – “це панування в силу відданості особі володаря та його ласці (харизмі), насамперед внаслідок її магічних здатностей, об’явлення чи героїзму, сили духу та слова” [19, с. 165]. Харизматичний вплив засновується на вірі та емоційному захопленні неординарними здібностями лідера.

Кандидатура В. Ющенка, підсилена високоморальними персональними якостями, виглядала максимально контрастно на тлі пофарбованої в кримінальні тони попередньої влади. Практично кожна дія та крок В. Ющенка містили у собі колосальний потенціал емоційно-чуттєвого захоплення, поступово трансформуючи традиційну для вітчизняного електорату модель волевиявлення за формулою “вибір меншого з двох зол” у більш привабливий варіант “боротьби добра зі злом”.

Не менш харизматичним змістом був наповнений і політичний образ Ю. Тимошенко. Ірраціональні здібності “зачарувати”, безумовно, привнесли до нового складу керівництва країни аксіологичну складову (не випадково відставка

уряду Ю. Тимошенко була сприйнята суспільством занадто чутливо – мовляв, владу позбавили “душевної” компоненти) [170].

Втім, харизматичний імідж став не просто виграшним для лідера “Нашої України” у період важких виборчих буднів, але й не менш продуктивною моделлю позиціонування лідерів “помаранчевої революції” (передусім, В. Ющенко та Ю. Тимошенко) вже на вершині владного “олімпу”. Відповідною атмосферою була пройнята діяльність нинішньої влади у перші “100 днів”. Аналізуючи процес формування навесні цього року управлінського штату, численні оцінки експертів зводилися до одного: в більшості випадків визначальним принципом при формуванні складу держапарату була особиста відданість, а вже потім – професійні якості претендентів. “Управлінський штат формується відповідно до харизми і особистої відданості, – тобто не відповідно до фахового рівня (як у чиновників), і не згідно із належністю до певного стану”, – зазначав свого часу М. Вебер [19, с. 165].

Поширення практики неконституційних відносин апарату Президента з Урядом, незаконне розширення повноважень РНБО України, недостатня прозорість атмосфери підготовки бюджету на 2005 рік та видання Президентом великої кількості нормативних документів із грифом “Опублікуванню не підлягають” стали симптоматичними ознаками змісту діяльності нової правлячої еліти [209].

Втім, нормативні відхилення у діяльності нової влади жодним чином не впливали на загальний рівень суспільної довіри: динаміка зміни показників ступеню підтримки населенням ініціатив нового складу державного керівництва тривалий час залишалася незначною. Харизматичні якості влади, уособлені безпосередньо у постатях найвищих посадовців (В. Ющенко та – до останнього часу – Ю. Тимошенко) залишалися вагомим аргументом їхнього суспільного визнання. Лише починаючи із другої половини 2005 року доволі помітним стало поступове наростання небажаних тенденцій як всередині правлячої еліти, так і в

суспільному середовищі відносно характеру ставлення до владних ініціатив нового керівництва. Так, у серпні відсоток населення, який “повністю підтримує” діяльність Президента та Уряду становив відповідно 30,2% та 22,1%; у вересні – 20,3% та 8,5%; у листопаді ж – 14,3% та 6,7% (за результатами соціологічних досліджень Центру Разумкова) [57].

Натомість, тривалість дії харизматичної домінанти влади безпосередньо залежить від міри успішності владних ініціатив. Суперечливі кроки, що дедалі більше спостерігалися у діяльності правлячої еліти могли б залишитися непоміченими на тлі беззаперечно високого рівня ефективності впроваджуваної політики. Однак саме цей бік функціонування “помаранчевої” влади викликав найбільше нарікань в суспільному середовищі.

Неоднозначні заходи, що здійснювалися у соціальній сфері виглядали більш ніж непереконливо на тлі невисоких економічних показників. Продовження практики маневрування у зовнішній політиці лише посилювало загальне здивування з приводу широко розрекламованих навесні цього року гасел про початок якісно нового етапу позиціонування України на міжнародному рівні. Як наслідок – у суспільстві почали лунаати далеко не привабливі для нової влади закиди. Адже харизма, насамперед, потребує власного постійного підтвердження, вимагає практичної демонстрації успішності. Будь-які сумніви “з-приводу” стають загрозливо руйнівними для того, хто обрав такого роду панування.

Не покращили ситуацію з подальшим падінням легітимності влади в Україні ані парламентські вибори 2006 р., ані введення у дію конституційних змін. Натомість сьогодні можна з упевненістю констатувати наявність системної кризи у площині взаємодії влади та суспільства, що значно ускладнює процес функціонування політичної системи в цілому. Так, за результатами соціологічного дослідження, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова у період з 15 по 21 грудня 2006 року, відсоток респондентів, які повністю підтримують діяльність

Президента України починаючи з квітня 2005 року постійно знижувалася і на сьогодні становить 13,3 %. Винятком став грудень – саме в цьому місяці рівень народної довіри до Глави держави дещо підвищився.

Рівень легітимності Верховної Ради України попереднього скликання знижувалася з початку 2005 року і на кінець 2006 р. складав 6,2 %. При цьому не змінило ставлення населення до парламенту навіть ротація його складу, яка відбулася внаслідок березневих виборів 2006 р. У жовтні рівень підтримки діяльності Верховної Ради знизився, порівняно з вереснем, і вперше з початку 2005 року діяльність Парламенту не підтримали більше половини опитаних. Нарешті, підтримка дій Уряду на грудень 2006 р. також залишається катастрофічно низькою і складає близько 9 % [58].

Криза інституціональної легітимності влади посилюється нівеляцією у масовій свідомості демократичних процедур легітимації влади – перш за все виборчих механізмів у політичному процесі. Так, за даними соціологічних досліджень, проведених у жовтні 2006 р. Фондом “Демократичні ініціативи” попри високу оцінку значення виборів загалом, стосовно виборів в Україні населення здебільшого вважає, що вони проводяться лише задля створення видимості демократії, якої у нас насправді немає (48 %). Головною причиною, що заважає стати виборам в Україні справді демократичним механізмом, населення вбачає у тому, що народні обранці не виконують своїх виборчих обіцянок (47 %).

Таким чином, криза легітимності влади на сьогоднішній день наближається до своєї критичної межі. Проявом цього є не тільки надзвичайно низький рівень довіри населення до політичної системи в інституціональному та персоніфікованому вимірі, але й швидке падіння авторитету держави на міжнародній арені.

Можливими ризиками в даному контексті є:

- у внутрішньополітичному житті:

1) подальша нівеляція демократичних процедур легітимації політичного режиму в Україні ймовірно посилюватиме авторитарні тенденції у політичному житті, що, у свою чергу, спричинить поступове згортання низки демократичних досягнень, які були здобуті громадянським суспільством після президентських виборів 2004 р.

2) продовження процесу відсторонення громадян від участі у політичному житті та внаслідок цього – поширення практики позасистемної діяльності (участь у неінституціоналізованих протестних акціях), що посилюватиме вплив радикальних політичних сил, інтереси яких не репрезентовані у політичній системі;

3) відновлення формату протистояння між громадянським суспільством та владою, що ускладнить досягнення Україною європейських демократичних стандартів.

➤ у зовнішньополітичній діяльності – подальша делегітимація політичного режиму загрожує падінням авторитету України на міжнародній арені, згортанням численних програм співпраці України із представниками міжнародної спільноти у напрямку інтеграції до європейських та євроатлантичних структур.

Суттєвими факторами, які значно ускладнюють проблему підвищення рівня довіри населення до вищих органів державної влади, є:

- зниження рівня керованості суспільними процесами за умов переходу до парламентсько-президентської форми правління;

- скептицизм та незадоволення населення діяльністю як державних органів влади, так і політичних партій Рівень недовіри до політичних партій станом на березень 2007 р. виявився найбільшим з часів Помаранчевої революції (з грудня 2004 р.) і становить – 72% [146];

- поширення у суспільстві атмосфери розчарувань, зумовленої не виправданістю сподівань, які мали місце під час президентських та парламентських виборів;

- відсутність дієвих механізмів політичної відповідальності політичних сил, що її формують;

- наявність у політичній системі в її нинішньому вигляді можливостей для ревізії та викривлення волевиявлення громадян (зокрема – при створенні коаліції);

- недосконалість механізму імперативного мандату як превентивного засобу, який покликаний запобігати міжфракційним переходам народних депутатів;

- неефективність державного управління, неспроможність державної влади започаткувати та комплексно реалізувати системні реформи у суспільстві;

- наявність постійних конфліктів всередині політичної еліти, що спричинено складним етапом трансформації політичної системи у напрямі становлення парламентсько-президентської моделі;

- низька інституціональна спроможність громадян впливати на політичний процес. Попри відносно високий рівень підтримки населенням неполітичних інститутів (громадських організацій, профспілок тощо), громадяни, здебільшого, не бачать перспективи власного членства в їх складі, оскільки не вірять у їх спроможність виступати посередниками у процесі впливу на державу.

Загальною тенденцією у сфері спроможності впливу громадян на владу спостерігається негативна динаміка змін: за результатами соціологічного опитування, проведеного у квітні 2007 р. Українським центром економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова показники відповідних змін починаючи з другої половини 2005 р. залишаються стабільно від'ємними і на сьогодні дорівнюють коеф. $-30,1$ [210].

Таким чином, криза легітимності влади на нинішньому етапі носить системний характер. Інтегральними складовими її прояву є:

- 1) Низький рівень довіри громадян (наявність тенденцій до подальшого падіння) до базових інститутів політичної системи, які мають первинне джерело

легітимності (отримують суспільне схвалення в результаті прямого волевиявлення населення) – Президент, Верховна Рада, політичні партії.

2) Нівелювання у громадській думці значення електоральних процедур впливу на політичний процес.

3) Зростання протестних настроїв громадян, що виявляється в їхній дедалі більшій готовності брати участь у неінституціалізованих масових протестних акціях, метою яких є опір політиці органів державної влади.

4) Погіршення іміджу України як держави на міжнародному рівні.

В 2006 р. лише 1,6 % громадян висловили повне задоволення розвитком демократії в Україні, при цьому 17,7 % - висловили повне незадоволення, 30,1 % – часткове незадоволення, а 35,7 % вагались з відповіддю. Також зберігається низький рівень довіри громадян до політичних та державних інститутів. Протягом 1992 – 2006 рр. найвищий показник довіри 3,4 бали (за 10 бальною шкалою) зафіксовано до Президента України. Жоден з інших інститутів політичної системи не досягає навіть показника в 3 бали.

Як наслідок, наприкінці 2006 р. вітчизняні соціологи відзначили вкрай небезпечну тенденцію для легітимації в Україні саме демократичного типу політичної системи – поширення в суспільстві авторитарних установлень. За період з 1992 р. найвищі показники визнання необхідності сильних керівників, здатних зробити для держави більше, ніж усі закони та дискусії, фіксувались соціологами в 2005 – 2006 рр. – це відповідно 59,6 % і 65,7 %. Соціологи зазначають, що таке “відкочування” до авторитаризму громадської думки є реакцією на перебіг політичних процесів у визначеному часовому періоді. Разом із тим, шанси України на підтримку демократичного вибору зберігаються, оскільки останній в громадській думці ще утримується як рівно впливовий авторитарному [2].

Отже, імперативна сутність державної влади, її схильність до всеохоплюючого контролю та централізації неминуче наштовхується на спротив

з боку суспільства. Стабілізація легітимаційних процесів в нашій країні потребує розширення діалогу між владою і суспільством, посилення в політичній системі соціальної мобільності і зміцнення каналів зворотнього зв'язку, необхідних для якісного оновлення влади, зміни її ціннісних орієнтацій, реальної боротьби з корупцією тощо. Пошук оптимальної моделі взаємодії влади та громадськості, конструювання сталого суспільно-політичного механізму, який забезпечуватиме соціальну опору та підтримку владних ініціатив є стратегічно важливою орієнтиром політичного процесу. Події осені-зими 2004 року в Україні яскраво засвідчили: вітчизняне громадянське суспільство не бажає залишатися осторонь нагальних проблем суспільно-політичного життя. Помаранчева революція чи не вперше з часів незалежності створила передумови для успішного розв'язання хронічної для українського соціуму хвороби, ім'я якій – “криза довіри”. Відтак, головне завдання державної влади – підтримати заданий імпульс шляхом налагодження ефективного діалогу з громадянським суспільством, в якому зосереджений значний потенціал соціального контролю за діяльністю можновладців. Усвідомлення цієї політичної аксіоми дозволить уникнути повторення помилок попереднього керівництва та максимально зосередитись на виконанні нагальних суспільних завдань.

За даними соціологів, Україна поступово переходить у “сутінкову зону”, в якій нічого суттєвого та радикального відбутися не може. А “кредит довіри” політичної еліти фактично зник. Попри той факт, що значна частина українців приймає участь у голосуваннях під час виборів до Верховної Ради, при обранні президента, проведенні референдумів (в середньому від 80% до 95%) рівень суспільної підтримки органів державної влади та політичних інститутів залишається стабільно від'ємним і за своїми абсолютними показниками значно поступається країнам ЄС. З цього можна зробити наступний висновок: громадяни не бачать інших шляхів впливу на владу, окрім електоральних процедур.

Разом з тим, маємо відзначити цікаву особливість: довірою українців користуються насамперед інститути приватної, неполітичної, сфери, як-от – сім'я, церква, ЗМІ, тією чи іншою мірою профспілки та громадські організації [13, с. 231]. Зважаючи на цей факт, на наш погляд, успішне розв'язання проблеми підвищення легітимності влади в Україні на сучасному етапі можливе лише за умови забезпечення належного рівня потенціалу залученості, що передбачає, по-перше, наявність відповідної інфраструктури громадської участі (система місцевого самоврядування, соціального партнерства, суди, профспілки, громадські організації), по-друге, переконання самих громадян в ефективності таких механізмів участі, та, по-третє – здатність використовувати означені засоби для вирішення принципових проблем. Як справедливо підкреслює Р. Інглхарт, в сучасних суспільствах відбувається перехід від простих (електоральна активність) до більш складних форм громадянської участі [67, с. 22]. В Україні ситуація виглядає якщо не прямо протилежною вищезначеній картині, то, у будь-якому разі, значно віддаленою від неї. Усталена інституційна інфраструктура та механізми будучи формально закріпленими, наразі не виступають в якості практичних ресурсів демократичної участі. Так, приміром, система місцевого самоврядування використовується, здебільшого, для перерозподілу повноважень владних суб'єктів різного рівня, основні зусилля профспілок, головним чином, спрямовані на організацію публічних акцій популістського характеру і в значно меншій мірі – на формування дієвої системи соціального партнерства, а різного роду громадянські ініціативи, нерідко виходячі за межі поля політичної кон'юктури, ігноруються. Як наслідок, сама ідея “учасницької демократії” поступово нівелюється в очах широкої громадськості.

3.2. Проблеми та перспективи становлення громадянського суспільства в контексті забезпечення легітимності влади в Україні.

Підвищення (підтримка належного рівня) легітимності влади пов'язане із втіленням та забезпеченням широкого спектру процедур. Серед них – визнання в якості пріоритетного вектору внутрішньої політики комплексу зусиль, спрямованих на забезпечення та максимальне сприяння становленню громадянського суспільства. Тим більше, що останнє є зобов'язанням країн, які вважають себе демократичними (26-27 червня 2000 року у Варшаві в ході Урядової зустрічі “До спільноти демократій” Україна взяла на себе зобов'язання “підтримувати цивільне (громадянське) суспільство, включаючи жіночі організації, неурядові організації, трудові та бізнес асоціації, а також незалежні засоби масової інформації в процесі здійснення ними своїх демократичних прав”) [207].

Про необхідність сприяння держави зростанню громадянської активності, підвищенню ефективності взаємодії влади і громадських організацій йдеться у документах державної ваги, зокрема – у Посланні Президента України до Верховної Ради України Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році [151, с. 32], в Експертній доповіді “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році”, підготовленій у рамках виконання Розпорядження Президента України від 6 травня 2006 року № 66/2006 – “Про підготовку щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України” [152, с. 63].

Чи не найпоширеним на сьогодні полем для наукових дискусій з проблем вітчизняного державотворення залишається коло питань, пов'язаних із проблематикою формування громадянського суспільства. Загальноприйняті стандарти демократичного розвитку сучасних провідних держав нерозривно

пов'язані (ідеологічно чи практично) з невід'ємною складовою цивілізованого поступу людства – наявністю розгалуженої системи “третього сектору”, здатного виступати своєрідною альтернативою державному диктату. Проте, ідея громадянського суспільства в Україні ризикує перетворитися на своєрідну “панацею”, а теоретичні та політичні баталії навколо запевнень щодо відсутності у нас належних умов для формування відповідної моделі суспільного устрою мають усі шанси надовго затягнутися, так і не перейшовши у площину власного практичного втілення.

На сьогоднішній день можна виокремити наступні стратегічні завдання, що постають на шляху розбудови громадянського суспільства в Україні: по-перше, чітке усвідомлення характеру та функцій громадянського суспільства з точки зору національної специфіки та інтересів; по-друге, розкриття потенційної ролі інститутів громадянського суспільства в посиленні результативності влади, а відтак – й у зростанні рівня її легітимності; по-третє, розробка комплексу практичних заходів щодо підтримки громадянського суспільства як механізму захисту прав і свобод громадян.

Активна діяльність представників вітчизняного “третього сектору” під час минулих президентських виборів вперше з часів проголошення незалежності включили у практичний політичний процес нового впливового суб'єкта – суспільство. Це дало змогу говорити про важливість подальшого відстеження та аналізу функціонування усіх сегментів вітчизняного громадянського суспільства з огляду на яскраво виражений тут легітимізуючий потенціал щодо владних ініціатив.

Соціокультурні зрушення, що відбулися у масовій свідомості після Помаранчевої революції, засвідчили невідворотність демократичних змін у вітчизняному соціумі. Колосальний сплеск громадської активності дав змогу говорити про початок конструювання якісно нового формату діалогу між правлячою елітою та населенням. Парламентські вибори 2006 року підтвердили

наявність означеної тенденції як на рівні громадянського суспільства (чимдалі зростає бажання громадян відстоювати право на вільний вибір), так й у політиці державного керівництва (прихильність влади до демократичних цінностей).

Водночас, маємо підкреслити, що громадянське суспільство в Україні через різні обставини розвивається повільно та нерівномірно. На нинішньому етапі кількість громадян, здатних обстоювати свої права та інтереси перед державою, досі є незначною. Після Помаранчевої революції ця кількість зросла, проте і сьогодні, які свідчать результати соціологічних опитувань, понад половина респондентів песимістично оцінюють свої можливості впливати на рішення центральної та місцевої влади: у 2004 році лише 6,2 % громадян ствердно відповіли, що вони можуть протистояти рішенням центральної влади, які утискають їхні законні права та свободи, і 13,3 % - рішенням місцевої; у 2005 році таких громадян було 9,5% та 17,2% відповідно [151, с. 31]. Це вказує на те, що громадянське суспільство досі не є активним гравцем демократичного поля України.

Однією з головних проблем становлення громадянського суспільства є слабкий вплив громадських організацій на підготовку, ухвалення, супровід та втілення рішень органами виконавчої влади. У “Стратегії національної безпеки України”, затвердженій Указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105/2007, підкреслено, що одним із суттєвих чинників, що ускладнює вирішення проблеми забезпечення стабільності та невідворотності демократичних трансформацій в українському суспільстві залишається “слабкість та розпорошеність інституцій громадянського суспільства, що не дозволяє належним чином реалізовувати їхній потенціал стосовно демократизації суспільного життя” [177].

В сучасних умовах жорсткого протистояння між різними гілками влади громадянське суспільство має стати арбітром; громадяни мають самі вирішувати

власну долю. Зростає актуальність створення умов для громадсько-політичного діалогу сил і секторів суспільства, які мають відмінні інтереси, заради всебічної підтримки ідеї громадського миру. Для цього і необхідне, на наш погляд, широке й активне залучення громадських структур, як альтернативних традиційним політичним інститутам (державним і партійним), до політичного процесу. Мова йде про громадську активність не лише в передвиборчих і загальнополітичних напрямках, а також участь в поточних економічних, екологічних, соціальних та культуротворчих процесах. Адже від структур громадянського суспільства залежить цілеспрямована організаційна, інформаційна та просвітницька робота, що спрямована на зменшення соціального напруження, і тим самим – на забезпечення легітимності влади. Така діяльність можлива лише за умови, коли влада і громадські організації не тільки вступають у діалог, але й налагоджують сталу взаємодію при всебічному сприянні з боку влади розвитку громадянського суспільства.

В Україні громадянське суспільство формується в особливих умовах. Серед таких слід виокремити такі.

➤ Визначення стратегії розбудови громадянського суспільства в Україні відбувається тоді, коли ця проблематика вже не є нагальною для країн сталого розвитку. Разом з тим, саме цей факт ставить Україну перед необхідністю йти власним, найкоротшим шляхом розбудови громадянського суспільства. Це своєю чергою викликає суперечності між необхідністю інтенсивного розвитку громадянських інститутів та вимогою (за умов творення національної державності) зміцнення державницьких засад в організації суспільної життєдіяльності, зокрема завдяки створенню нових державних органів влади.

➤ Радикальна зміна стратегій соціального розвитку передбачає досить тривалий перехідний період протиборства різних тенденцій. У вітчизняному соціумі домінують патерналізм і пасивність суспільства. Головна причина цього

– бідність та відсутність сформованого і дієздатного середнього класу, який є запорукою стабільності суспільства.

➤ Досвід політичного розвитку людства свідчить, що між проголошенням конституції держави та реальним виконанням кожного її положення кожним громадянином існує тривалий історичний період часу. Україна перебуває на початку цього періоду, внаслідок чого у гальмуванні розбудови громадянського суспільства значну роль відіграє дефіцит дієвих правових механізмів, здатних гарантувати повний обсяг проголошених прав і свобод громадян. Тому у фундамент ідеології розбудови громадянського суспільства має бути закладена ідея правового порядку.

➤ Нарешті, ступінь усвідомлення українським соціумом таких базових понять громадянського суспільства, як демократія, права людини та верховенство закону, розподіл влади, світський характер держави, поліконфесійність і поважання прав національних меншин залишається на низькому рівні. Змістовне наповнення цих понять громадській думці засновані, швидше, на іноземному, ніж на вітчизняному досвіді. А це означає, що досвіду розбудови власного громадянського суспільства доведеться набувати власними силами [182].

Аналіз ступеню розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає дослідження як інституційного, функціонального, так й соціокультурного його аспектів, певну послідовність та тривалість його становлення.

Невід'мною складовою громадянського суспільства і інституційному вимірі є громадські неурядові організації. Здійснюючи свою діяльність на місцевому, національному та місцевому рівнях, ці організації є ядром “третього сектору”. Помітними для останніх років у розвитку громадських організацій є наступні тенденції:

1. Збільшення кількості громадських об'єднань.

За даними Єдиного державного реєстру підприємств, організацій та установ (ЄДРПОУ) Державного комітету статистики України станом на початок 2007 р.

було офіційно зареєстровано (в це число сукупно включаються міжнародні, всеукраїнські, місцеві організації, їх філії та відокремлені структурні підрозділи) 50706 громадських організацій (у 2006 р. їх було 48816), 17360 профспілок та їх об'єднань (у 2006 р. – 16 555), 10319 благодійних організацій (у 2006 р. - 9956) [66].

Позитивну динаміку має не тільки зростання кількості об'єднань громадян, але й темпи цього процесу. Так наприклад, Міністерством юстиції України у I кварталі 2007 року зареєстровано 54 громадські організації (у I кварталі 2006 року – 35). За той же період органами юстиції на місцях зареєстровано близько 200 місцевих благодійних організацій (у I кварталі 2006 року – 123), 27 профспілок та їх об'єднань (25) [182].

Разом з тим, слід підкреслити, що у порівнянні з країнами які мають сталі демократичні традиції, така кількість громадських організацій є невеликою. Так наприклад, у Великій Британії приблизна кількість неурядових організацій коливається у межах 170 000 – 1 300 000 (враховуючи різні методики підрахунків та плінність існування багатьох із самих громадських об'єднань). До 4 мільйонів осіб щомісяця безплатно витрачають свій час на діяльність добровільних організацій в якості волонтерів.

Ситуація ускладнюється ще й тим, що більшість зареєстрованих утворень існують лише формально, або ж функціонують не періодично. Так, за оцінкою Творчого центру "Каунтерпарт", з усієї кількості офіційно зареєстрованих активно діючими можна вважати тільки не більше 10 % неурядових організацій [59].

2. Зростання організаційної спроможності.

Організаційний розвиток вітчизняного сектору неурядових організацій (НУО) докладно висвітлено у щорічному звіті Творчого центру Каунтерпарт „Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002 – 2006 рр.” За оцінкою ТЦК загальний рівень організаційної спроможності українських НУО у

2006 році дещо перевищує середній рівень (2,9 балів за п'ятибальною шкалою), що свідчить про наявність певної базової спроможності до організаційного зростання та зміцнення.

Спроможність НУО України представляти та захищати інтереси у 2006 році дорівнювала 3,01 бала за п'ятибальною шкалою. Тобто можна говорити про вищий за середній рівень спроможності НУО відігравати значну роль у відстоюванні важливих для громадян та у впливі на процес прийняття рішень. Порівняння як загального середнього показника (у 2002 році індекс складав 2,3 бала), так і його складових за окремими компонентами, дозволяє відзначити зростання спроможності українських НУО займатися представленням інтересів громадян. Дане зростання було зафіксоване у 2004 році й останні два роки величина індексу зберігалася. Найвищу активність українські НУО виявляють у зборі інформації та дослідженні питань, які є важливими для клієнтів.

На сучасному етапі демократичних перетворень в Україні активність громадських організацій охоплює практично всі сфери суспільного життя. Проте, якщо в деяких напрямках присутність громадських організацій більш помітна і їх вплив зростає інтенсивніше, то в інших вона ще явно недостатня. Основними сферами суспільних відносин, в яких найбільш яскраво позиціонують себе вітчизняні громадські організації є: 1) робота з дітьми та молоддю – 44%; 2) соціальні проблеми – 38% (35% у 2005 р.); 3) захист прав і свобод (адвокасі) – 31%; 4) поширення громадянської освіти – 28% (25% у 2005 р.); 5) культура та мистецтво – 15%; 6) політика, законодавство – 15% (19% у 2004 р.); 7) екологія, захист навколишнього середовища – 8%; 8) охорона здоров'я, медицина – 8% [176, с. 22].

Найбільш яскраво більшість з них позиціонує себе протягом останнього часу у наступних сферах соціальних відносин:

1. Участь у політичному процесі в якості потужного чинника впливу на перебіг електоральних кампаній. Похідною звідси є подальша діяльність

громадських організацій, пов'язана із здійсненням ними функції громадського контролю за владними структурами та протидії корупції.

2. Задіяність громадських організацій у виконанні завдань в рамках реалізації суспільно корисних проектів, метою яких є подолання негативних явищ соціального життя – боротьба проти безпритульності, алкоголізму та наркоманії, СНІДу, проституції та злочинності. Окремий напрямок діяльності вітчизняних НДО становить сфера екологічної безпеки.

3. Участь у налагодженні ефективного механізму функціонування моделі соціального партнерства – співпраці між представниками влади, бізнесу та профспілками.

Метою взаємодії представників громадянського суспільства та органів державної влади є забезпечення належних правових, фінансових та інституціональних підвалин становлення громадянського суспільства, підтримка неурядових організацій різних типів, діяльність яких спрямована на утвердження демократичних цінностей у суспільстві, координація роботи органів державної влади та місцевого самоврядування щодо співпраці з організаціями громадянського суспільства.

Взаємодія громадянського суспільства та держави складається із двох взаємно відповідальних впливів: держави на громадянське суспільство й громадянського суспільства на державу. Виявлення та дотримання узгодженого формату взаємодії організацій громадянського суспільства та органів влади значно підвищує ефективність процесу підготовки та прийняття державних рішень. При цьому провідна роль у процесі налагодження ефективного діалогу між громадянським суспільством і органами влади належить правовій державі як універсальному інструменту досягнення згоди.

Серед базових принципів взаємодії громадянського суспільства та держави на сучасному етапі в Україні є:

- 1) відкритий та збалансований механізм прийняття рішень, прозорість прийняття рішень;
- 2) забезпечення ефективного доступу громадян і організацій громадянського суспільства до повної інформації щодо діяльності та рішень органів публічної влади;
- 3) суспільний контроль за діями органів публічної влади та їхня підзвітність перед суспільством;
- 4) субсидіарність як основний принцип організації влади та розподілу повноважень між її структурними складовими та рівнями: усі державні питання, які можуть бути вирішені на нижчих рівнях органів публічної влади, мають бути передані до органів місцевого самоврядування із залученням інституцій громадянського суспільства;
- 5) участь представників громадянського суспільства на всіх етапах підготовки, ухвалення та впровадження рішень органів публічної влади;
- 6) формування системи соціального партнерства та децентралізація процесу надання соціальних послуг.

На сьогоднішній день 99% НУО співпрацюють з державними органами. Про щоденну співпрацю з владними органами повідомили 17% респондентів. Контакт з державними органами хоча б раз на тиждень мають 30%, а раз на місяць – 21%. В той же час, за показниками “формулювання та відстоювання прийнятої позиції” і “проведення заходів щодо впливу на політичні рішення та щодо підтримки інтересів громадськості” українські НУО не набирають і трьох балів, тобто за цими показниками вони так і не вийшли на середній рівень.

Як вважають 60% респондентів, співпраця з державними структурами відбувається переважно з ініціативи обох сторін. Удвічі рідше говорять про бажання співпрацювати з державою виключно з боку НУО (32%) і дуже низько оцінюють представники НУО оцінюють бажання держави ініціювати співпрацю (2%). Незважаючи на те, що НУО та владні структури співпрацюють досить

часто, рівень такої співпраці залишається невисоким. Протягом минулого року 36% НУО взагалі не виконували спільних проектів з державою, і тільки чверть (22% НУО) працювали в партнерстві з державними структурами над трьома і більше проектами. Згідно з відповідями респондентів, головними перешкодами для співпраці з владою є нерозуміння корисності такої співпраці з боку владних структур та відсутність у них інформації про діяльність НУО. Отримані дані свідчать, що співпраця між НУО та державними структурами на регіональному або місцевому рівні є кращою, аніж на загальнодержавному.

Для впливу на процес ухвалення політичних рішень на загальнонаціональному рівні їм бракує правових механізмів громадського контролю за діяльністю органів влади. Іншою причиною не налагодженої конструктивної співпраці з центральними органами влади слід визнати прагнення громадських організацій обмежити сферу своєї діяльності проблемами, розв'язання яких не призводить до конфліктів з владою. Різноманітні сегменти громадянського суспільства не відчують один одного союзниками у взаємодії з владою.

Громадські організації є необхідним допоміжним інструментом реалізації різноманітних інтересів людини: приватний інтерес людини у суспільстві набуває можливості власної реалізації лише завдяки об'єднанню з іншими. Відтак, опосередкованість соціального буття людини неминуче викликає до життя появу добровільних асоціацій та громадських угруповань. З огляду на це, однією з головних перешкод, яка суттєво гальмує розвиток вітчизняного неурядового сектору на сучасному етапі залишається дефіцит інституціоналізації громадянської активності населення: 83,7% громадян у 2005 р. не належали до жодної з громадських або політичних організацій чи рухів. Як наслідок, замість конструктивного діалогу між державою та суспільством, домінуючою формою впливу громадян на перебіг політичного процесу залишається колективна

мітинговість, що не є позитивом в контексті досягнення легітимації владних ініціатив.

Головними причинами, що заважають суб'єктам громадянського суспільства проводити успішні кампанії по захисту та реалізації інтересів громадян, є:

1) низька чисельність членства організацій та неспроможність мобілізувати широку громадськість;

2) усталене ігнорування владою правових механізмів захисту прав громадян та механізмів участі громадськості в процесі прийняття рішень;

3) незадовільний стан забезпечення судовою системою України рівного доступу до правосуддя

4) виникнення цілої низки псевдо-громадських організацій, що створюються конкретними політичними чи комерційними структурами задля задоволення вузькокорпоративних інтересів. Подібна практика несе у собі серйозні ризики для суспільного визнання самої ідеї “громадянського суспільства” в Україні, оскільки нівелює природну сутність громадських організацій як неприбуткових добровільних утворень.

Узагальненими ознаками вітчизняного стану громадянського суспільства є:

➤ на сьогодні громадянське суспільство не є ані збалансовуючою противагою, ані центром впливу, з яким вважає за необхідне рахуватись влада;

➤ різноманітні сегменти не відчують один щодо одного спільниками у взаємодії з державою;

➤ зорієнтованість ЗМІ на взаємодію з владою, ігноруючи при цьому реальні інтереси громадянського суспільства;

➤ низький рівень правової культури всіх суб'єктів суспільних відносин;

➤ надмірно політизований та одержавлений характер діяльності профспілок як компонентів громадянського суспільства. Як наслідок – відсутність паритетних засад соціального партнерства;

- делегітимний стан інституту правосуддя, його відірваність від суспільного контролю;
- розпорошеність та соціальна неструктурованість політичних партій як посередників між громадськістю та державою;
- державна влада перебуває в умовах перманентної кризи легітимності, населення в своїй більшості не довіряє, не вміє і боїться її контролювати можновладців.

Загалом, рівень розвитку мережі громадських організацій, їхньої ваги у суспільстві та довіри до них з боку населення ще не відповідає критеріям розвинених демократичних країн. За даними соціологічного моніторингу “Українське суспільство (1992 – 2006 рр.)” Інституту соціології Національної Академії наук України у 2004 р. (коли це питання вперше було включено до моніторингу) на запитання “Який рівень Вашої довіри благодійним фондам, громадським асоціаціям і об’єднанням?” 27,3 % респондентів відповіли “Зовсім не довіряю”, 22,5 % - “Переважно не довіряю”, 34,9 % - “Важко сказати, довіряю чи ні”, 12,2 % - “Переважно довіряю”, 3,0 % - “Цілком довіряю”. У 2005 р. зовсім не довіряли зазначеним громадським інститутам 22,7 % опитаних, переважно не довіряли - 25,7 %, вагалися з відповіддю – 37,8 %, переважно довіряли – 12,0 %, цілком довіряли – лише 1,5 %. Не зазнало суттєвих змін співвідношення довіра/недовіра до громадських об’єднань і у 2006 р., коли відповіді на те саме питання розподілилися так: “Зовсім не довіряю” – 23,2 %, “Переважно не довіряю” – 26,8 %, “Важко сказати, довіряю чи ні” – 37,8 %, “Переважно довіряю” – 10,3 %, “Цілком довіряю” – 1,9 %. Таким чином, середній бал індексу довіри (за 5-ти бальною шкалою) до благодійних фондів, громадських асоціацій і об’єднань протягом останніх трьох років – залишався незмінно низьким на рівні 2,4 бала [131]. У 2007 р., за даними національного репрезентативного соціологічного опитування, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень ім. Олександра Яременка та Центром “Соціальний моніторинг”, на

питання про довіру до громадських об'єднань сума відповідей “Повністю не довіряю” та “Скоріше, не довіряю, ніж довіряю” склала 43 % у той час, як сума відповідей “Повністю довіряю” та “Скоріше, довіряю, ніж не довіряю” склала лише 35 % [131].

Натомість, на думку Ф. Фукуяма, “стабільна політична структура...може виникнути лише за умов, якщо люди, що об'єднані спільними інтересами, здатні до співробітництва заради загальних цілей - здатність, заснована, врешті решт, на соціальному капіталі...Схильність до самоорганізації є саме тією складовою, яка конче необхідна для успішної роботи демократичних політичних інститутів... ніяка система не може бути вибудована, спираючись на масу неорганізованих та ізольованих один від одного індивідів, схильних формувати власні погляди та уподобання, про які стає відомо лише під час виборів” [190, с. 580].

Причинами низького рівня довіри українського суспільства до громадських організацій експерти вважають недостатню обізнаність громадськості з важливістю ролі цих організацій у процесі управління, бідність переважної частини населення, через що люди зайняті переважно повсякденними проблемами виживання, незадовільний рівень інформування громадськості про існуючі НДО та пасивність останніх щодо залучення населення до своєї діяльності. Втім, на нашу думку, першоджерелом суспільної недовіри до представників громадянського суспільства є скептицизм населення щодо ефективності та результативності їхньої взаємодії із органами влади. Що, в свою чергу, знову ж таки зводиться до питання легітимності останньої.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України “Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році” серед головних пріоритетів розвитку визначено налагодження повноцінного діалогу між владою та громадськими організаціями [151, с. 32]. Важливість посилення впливу представників недержавного сектору на перебіг суспільно-політичного процесу в Україні обумовлюється низкою чинників. Серед яких:

- очікуване зростання уваги та посилення вимог до української влади з боку країн-членів ЄС у сфері дотримання демократичних норм та цінностей (головною з яких є закріплення за суб'єктами громадянського суспільства статусу рівноправного партнера у процесі реалізації державної політики);
- підвищення ціннісних та моральних критеріїв оцінки діяльності представників правлячої еліти з боку населення;
- падіння рівня суспільної підтримки найвищих органів державної влади на тлі незмінності показників довіри населення до неполітичних інституцій – ЗМІ, громадських організацій, церкви, профспілок.

На шляху взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні вже зроблено чимало кроків. Це і проведення широких громадських слухань за участю представників влади, де обговорювалися стратегічні пріоритети розвитку країни. І створення численних громадських рад при центральних і регіональних органах державної влади, місцевого самоврядування, які набули певного досвіду співпраці й отримали певні результати. І лобювання громадськими організаціями власних інтересів у законодавчій сфері.

Проте регулярні спільні заходи організацій громадянського суспільства і представників влади все ще не призвели до якісного прориву в їх взаємодії, до значного зростання ролі громадянського суспільства, до необхідної відкритості й прозорості влади в Україні. Відсутність традиції громадянського суспільства відчувається особливо гостро і помітно гальмує процес демократизації.

Серед політичних чинників суперечностей між владою та недержавними організаціями насамперед слід виокремити сприйняття багатьма організаціями влади як свого ворога або принаймні недружню силу. Фактично “третій сектор” розглядає себе як опозицію владі. У той же час сама держава також бачить в опозиційних недержавних організаціях саму лише деструктивну силу і не враховує конструктивні пропозиції представників громадянського суспільства.

Таким чином утворюється замкнуте коло, у якому сторони не чують і не хочуть чути одне одного.

Оцінюючи характер взаємодії держави та громадських організацій в Україні протягом останніх років можна виокремити низку беззаперечно позитивних ініціатив з боку державного керівництва у напрямку забезпечення відкритості процесу підготовки та прийняття державних рішень, підвищення рівня залученості структур громадянського суспільства у процесі державного управління.

Так, у листопаді 2005 р. відбулися перші в новітній історії України Президентські слухання на тему “Виклики, породжені свободою”. Ініційована Президентом України та представниками “третього сектору” зустріч громадських організацій, бізнесових кіл та науковців фактично стала новою формою взаємодії глави держави з громадськістю, що засвідчило зростання зацікавленості влади у налагодженні конструктивного та відкритого діалогу із суб’єктами громадянського суспільства. Такий крок ознаменував собою початок руху держави назустріч “третьому сектору”, що в перспективі має сприяти подоланню сформованої за останній період атмосфери недовіри один щодо одного. В цьому контексті запорукою успіху ініціативи Президента є необхідність зосередження зусиль усіх зацікавлених сторін у напрямку встановлення зворотнього зв’язку між громадянським суспільством та владою, утвердження паритетних відносин у відносинах між собою.

Триває процес удосконалення нормативно-правових нормативно-правової бази, яка забезпечує реалізацію принципів відкритості та прозорості діяльності влади та демократизацію процесу вироблення та прийняття політичних рішень. Серед них – Закон України “Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності” від 11 вересня 2003 року № 1160-IV, Укази Президента України від 15 вересня 2005 р. № 1276 „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”, “Питання Ради громадськості” №

139 від 23 лютого 2007 р.; Розпорядження Президента України “Питання Регіональних приймалень Президента України”, Постанови Кабінету Міністрів України “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” (від 15 жовтня 2004 р. № 1378) та “Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами” (від 18 травня 2005 р. № 356).

У цих документах, зокрема, визначено завдання держави щодо посилення роботи у сфері відкритості та прозорості діяльності органів виконавчої влади, підвищення кваліфікації державних службовців у сфері комунікацій з громадськістю, сприяння зростанню рівня взаємодії органів виконавчої влади та місцевого самоврядування з громадянами та їх об’єднаннями тощо.

У цілому, суттєві позитивні зміни у сфері підвищення ефективності діалогу влади з громадськістю припадають на постмайдановий етап вітчизняного державотворення. Так, майже 60 % представників неурядових організацій засвідчили позитивні зрушення у процесах взаємодії громадян та їх об’єднань з владою саме після президентських виборів 2004 р. [162, с. 14].

За роки незалежності в Україні створена певна нормативно-правова база, яка здатна, загалом, забезпечувати функціонування інститутів громадянського суспільства. Однак, вона ще не в усьому відповідає рівню вимог сучасних європейських стандартів та потребує подальшого удосконалення. Найпомітнішим кроком у цьому напрямі за останній рік стала розробка і просування проекту Концепції взаємодії органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства.

На необхідність створення такої концепції ще кілька років тому звертали увагу експерти та представники громадських організацій посилаючись, зокрема, на позитивний зарубіжний досвід. Успішно діють, наприклад, угода про взаємовідносини між урядом та некомерційним сектором Англії, Стратегія Данської підтримки громадянського суспільства, Концепція розвитку

громадянського суспільства Естонії, Стратегія уряду Угорщини щодо громадянського суспільства, угода між урядом Канади та некомерційним сектором та інші.

Розробка вказаного документу стимулювалася і міжнародними зобов'язаннями України у руслі її євроінтеграційних прагнень, а саме, вимогами пункту 10 Заходів щодо виконання у 2005 р. Плану дій Україна – ЄС.

Метою Концепції визначено “створення сприятливих умов для становлення та розвитку громадянського суспільства в Україні, налагодження ефективної взаємодії виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства”. Її реалізація передбачається через “сприяння удосконаленню нормативно-правової бази з питань розвитку громадянського суспільства, розробленню ефективних механізмів моніторингу та аналізу громадської думки, забезпеченню вчасного та публічного реагування органів виконавчої влади на пропозиції громадськості, запровадженню механізмів громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади та оцінювання ефективності їхньої роботи” тощо.

Взаємодію органів виконавчої влади з інститутами громадянського суспільства, згідно з проектом Концепції, передбачається здійснювати, зокрема, на принципах соціального партнерства, забезпечення рівних можливостей всім інститутам громадянського суспільства, взаємної відповідальності, участі інститутів громадянського суспільства у формуванні та реалізації державної політики [85].

Ефективність взаємодії влади та громадянського суспільства в Україні у процесі підготовки та прийняття політичних рішень значною мірою залежить від результативності роботи дорадчих структур – громадських рад і колегій при органах влади. Оцінка ефективності роботи дорадчих структур у вітчизняних умовах, моніторинг кількісних та якісних показників їх функціонування при центральних органах влади є важливим критерієм рівня впливу громадськості на процес розробки та втілення державної політики. Крім того, ефективність

діяльності дорадчих структур зменшує вирогідність поширення корупційних явищ в управлінському процесі, адже рішення, які приймаються, виводяться у сферу публічної аргументації.

На нинішньому етапі в Україні чимдалі міцніше утверджується модель співпраці держави та громадськості у форматі діяльності дорадчих структур (передусім громадськи рад та колегій) при центральних органах влади. На даний момент в Україні створена ґрунтовна нормативно-правова база, яка регламентує відносини у сфері залучення громадськості до процесу вироблення державної політики. Базовими у цій сфері є Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854 “Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” та постанова Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2004 р. № 1378 “Деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”. У 2005 р. оприлюднено Указ Президента України № 1276 “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” та Постанову Кабінета Міністрів України “Про додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами”. Відповідно до цих документів, головним призначенням дорадчих структур є:

- надати громадянам можливість брати участь у процесі ухвалення рішень;
- оптимізувати процес взаємообміну інформацією між громадянами і державними урядовцями;
- врахувати досвід громадськості у тих чи інших сферах суспільного життя.

Протягом другої половини 2007 – 2008 рр. у сфері інституціонального забезпечення взаємодії органів державної влади та громадськості спостерігалися загалом позитивні зміни, підтвердженням чого стало: утворення відділу сприяння розвитку громадянського суспільства при Секретаріаті Кабінету Міністрів України; формування (відповідно до Указу Президента України) Національної

конституційної ради з метою залучення громадськості до процесу розробки концепції конституційної реформи та нової редакції Конституції; формування низки громадських колегій при центральних органах виконавчої влади (при Міністерстві оборони України, Міністерстві освіти та науки України, Міністерстві аграрної політики України, Міністерстві палива та енергетики України, Державному комітеті ядерного регулювання України); створення Громадської експертної ради при Українській частині Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС та Громадської ради з питань дотримання прав людини при Міністерстві внутрішніх справ; з 2008 р. на рівні уряду почала функціонувати Рада підприємців.

Процес активного формування дорадчих органів на регіональному та місцевому рівні був активізований наприкінці 2005, після видання у вересні Указу Президента “Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики”. В 10 областях України був розпочатий спільний проект Секретаріату Президента України та ОБСЄ по створенню при обласних адміністраціях експертних груп за участі представників громадських організацій, наукових установ та органів влади. Проект здійснювався в таких областях: Чернігівська, Чернівецька, Донецька, Кіровоградська, Львівська, Одеська, Закарпатська, Вінницька, Запорізька області та місті Севастополь. Головним напрямком діяльності експертних рад, сформованих на базі обласних адміністрацій стала громадська експертиза актів місцевих державних адміністрацій.

Разом з тим, у практичній площині реалізації законодавчо унормованих механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства спостерігаються неоднозначні тенденції. Не створено Громадську раду при Кабінеті Міністрів України, яка має виконувати координуючу функцію в системі дорадчих органів. Не сформовано (або на стадії формування) Рада громадськості при Президентові України, низку громадських колегій при деяких міністерствах.

Не створеними (на стадії реорганізації) залишаються дорадчі структури при Міністерстві юстиції України, Міністерстві регіонального розвитку та будівництва, Міністерстві праці та соціальної політики, Міністерстві культури та туризму. Низьким є ступінь інституціоналізації дорадчих структур при комітетах Верховної Ради України: станом на другу половину 2008 р. з 26 комітетів створено 6 громадських рад. До того ж, діяльність існуючих при ВРУ дорадчих структур гальмується нестабільною роботою парламенту.

Попри закріплене законодавством зобов'язання центральних органів виконавчої влади забезпечувати систематичну роботу дорадчих структур, протягом 2008 р. лише 50% органів влади регулярно проводили засідання громадських рад із залученням представників громадянського суспільства (громадських організацій, профспілок тощо). Переважна більшість міністерств не використовують у своїй діяльності консультативний потенціал дорадчих структур, тим самим обмежуючи доступ громадськості до процесу вироблення управлінських рішень. Діяльність активних громадських рад висвітлюється недостатньо. На веб-сторінках відповідних центральних органів виконавчої влади або взагалі відсутня інформація про створення таких органів, не кажучи вже про їхню діяльність, або ж інформація обмежується лише наказом про створення таких органів, положенням про них та списком членів. Це значно обмежує можливість зацікавлених представників громадськості долучатися до діяльності таких органів.

В основі причин, які обумовлюють низьку ефективність співпраці влади та громадськості у формі громадських рад (колегій) лежать як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Серед них:

- обмеження повноважень громадських рад дорадчим статусом та невизначеність джерел їх фінансування;

- механізм створення громадських рад чітко не визначений, що дозволяє органам влади на свій розсуд формувати їх склад з представників лояльних до них організацій;

- низький рівень політичної культури усіх учасників даного процесу;

- на місцевому рівні досить широко використовується практика залучення до складу громадських рад тільки представників політичних партій як суб'єктів громадянського суспільства. Втім, питання про їхню приналежність до громадянського суспільства було і залишається дискусійним.

Залучення представників “третього сектору” до процесу вироблення державних рішень та підготовки документів відбувається у вигляді проведення громадських слухань: так, протягом 2005-2007 рр. центральними органами виконавчої влади було проведено ряд заходів, метою яких було громадське обговорення суспільно значущих питань стратегічного розвитку – становлення суспільного мовлення, євроатлантичної інтеграції України, проведення адміністративно-територіальної реформи. Окрім цього, поступово набуває ознак систематичності практика залучення представників “третього сектору” до обговорення законопроектів, які регламентують відносини недержавної сфери (“Про внесення змін до Закону України “Про об'єднання громадян”, “Про непідприємницькі організації”, “Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування”, “Про доступ до публічної інформації”). Прискіпливе суспільне обговорення вперше за часів незалежності пройшли попередня та чинна програми діяльності уряду. Подібні слухання є необхідною складовою соціального діалогу влади та громадськості. Фактично такі заходи покликані сприяти налагодженню механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства, визначенню пріоритетів та перспектив цієї взаємодії. Проте існує небезпека формування політичного прецеденту перетворення таких зустрічей на своєрідну процедуру демократичних форм легітимації політичної діяльності урядових структур для прикриття

недемократичних за суттю результатів цієї діяльності. Тому для забезпечення прозорості та об'єктивності подібних заходів, необхідне залучення якомога більш широкого спектру політичних сил до їх проведення.

У цілому результативність громадських слухань як форми взаємодії влади та громадян залежить не лише від позитивної налаштованості до співпраці можновладців, але й від спроможності інститутів громадянського суспільства адекватно репрезентувати інтереси населення. На сьогоднішній день частка рядових членів громадських організацій, які беруть участь у подібних заходах, залишається мінімальною.

Помітною тенденцією у процесі налагодження співпраці держави та громадянського суспільства стає зростаюча інституалізація відносин між владними структурами та зацікавленими громадськими об'єднаннями. За ініціативою останніх укладено низку необхідних угод, що повинні сприяти практичному втіленню принципів відкритості та прозорості діяльності державних установ, забезпеченню налагодження зворотного зв'язку між реальними інтересами суспільства та владними рішеннями. Важливим етапом у цьому напрямі стала поява у лютому 2004 р. Хартії суспільних організацій України у галузі регуляторної політики. Неабиякого значення у ній надається створенню додаткових механізмів громадського контролю за дотриманням регуляторних процедур органами влади та забезпечення участі громадськості в реалізації регуляторної політики в сфері господарювання.

Значного поширення за останній період набула практика активної діяльності громадських організацій у вирішенні соціально-економічних проблем на місцевому рівні. Так, наприклад, у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Львові за останній рік виникла низка громадських об'єднань (Форуми порятунку, “Голос громади Києва”, “Громадський актив Києва”, організації “Самопоміч” у Львові, “Наш дім” у Дніпропетровську), які чинять посилений опір політиці влади та інвесторів у питанні розширення будівництва у т. зв. “зелених” зонах міста.

Іншими питаннями, які зумовили активну участь НУО у розв'язанні актуальних проблем місцевого значення протягом 2006 р. – у першій половині 2007 р. стали якість комунальних послуг та відповідні тарифи на них, доступ громадян до інформації, відкритість реєстру об'єктів комунальної форми власності тощо (однією з перших у цьому напрямку розпочала активну роботу сумська коаліція громадських організацій “Воля громади”, яка у 2006 р. започаткувала акцію “Знай, чим володієш”).

Втім, суттєві інституційні перепони існують у сфері реалізації громадських ініціатив на місцевому рівні: тільки 11 % територіальних громад мають затверджені статuti, де врегульовані форми взаємодії населення із владою [99, с. 5]. Відсутність статутів негативно позначається на практиці застосування механізму місцевої ініціативи, що, в свою чергу, навіть гіпотетично обмежує можливості громадян впливати на рішення місцевих рад правовим шляхом. Підтвердженням цього стали численні конфлікти між громадськими організаціями та представниками органів влади на місцевому рівні з приводу вирішення соціально-економічних проблем територіальних громад (розширення будівництва у “зелених” зонах, доступ громадян до інформації, відкритість реєстру об'єктів комунальної форми власності тощо). Відтак помітний дефіцит інституцій повсякденної демократії – тобто тих засобів прийняття рішень, які набувають ваги у період між виборами – призводить до відчуження влади від населення, породжуючи кризу легітимності.

Отже, на сьогоднішній день можна окреслити низку тенденцій, що визначають стан та якість взаємодії владних органів та об'єднань громадян у сфері реалізації державної політики:

- 1) спроможність неурядових організацій представляти й захищати права та інтереси громадян є низькою: далеко не всі групи інтересів мають інституціональне оформлення у вигляді професійних неурядових організацій, що

ускладнює процес публічного консультування й урахування інтересів громадськості.

2) ані органи державної влади, ані представники громадянського суспільства не мають достатнього досвіду і навичок застосування процедур публічної політики та консультацій, що призводить до ухвалення неефективних рішень;

3) попри те, що на сьогоднішній день в Україні сформовано значний правовий масив, що регулює процедури консультування з громадськістю та механізми її залучення до процесу прийняття рішень, вони (правові механізми) не використовуються повною мірою ані органами влади, ані суб'єктами громадянського суспільства, що обумовлюється низькою політичною та правовою культурою представників обох сторін;

4) основними формами участі громадських організацій у публічній політиці здебільшого є проведення “круглих столів”, мітингів, прес-конференцій. Натомість, недостатнім залишається вплив представників “третього сектору” на процес прийняття державних рішень шляхом їхньої участі (залучення до участі) у таких формах співпраці з органами влади як громадські ради та громадські колегії. Діяльність останніх носить переважно декоративний характер: їхня участь у процесах розробки та прийняття важливих політико-державних рішень як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні здебільшого ігнорується.

Значного ускладнення процесам становлення справді дієвого громадянського суспільства додають особливості культурно-історичного характеру розвитку української нації. Як справедливо відзначають експерти у сфері дослідження громадянського суспільства, у поведінці українців домінує принцип “Моя хата скраю”, а особисті проблеми більша частина громадян схильна вирішувати через “зв’язки”, а не за допомогою суспільних інститутів; проблеми ж взагалі вважаються завданням “начальства” [95]. Українським громадянам бракує знань про демократичні інститути та способи своєї участі у їх формуванні й контролю за їхньою діяльністю. Населення звикло підкорятися тим, хто приймає рішення, а

не відкрито впливати на процес їх розробки та імплементації. Низький рівень політичної культури як представників владних структур, так і громадян обумовлює те, що механізми участі громадськості не визнаються цінними інструментами реалізації політики та отримання послуг [186, с. 136]. Відтак, громадянське суспільство не довіряє державі, і навпаки – представники влади не вважають за потрібне співпрацювати з громадськістю.

Причини, які зумовлюють низький рівень громадської активності в Україні, умовно можна розділити на три групи:

а) соціально-психологічні стереотипи, притаманні значній частині населення, зокрема патерналістські орієнтації, які частково відтворюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях;

б) втрата громадянами довіри до влади та можливості впливу не неї і як наслідок – недовіра до самої держави, обрання ними індивідуальних шляхів виживання, а отже, байдужість до громадських справ;

в) брак розвинених механізмів зворотного зв'язку між владою і громадянами, недосконалість інститутів, які є каналами для виявлення громадської активності населення – політичних партій, профспілок та громадських організацій, практична відсутність в Україні доступних для більшості населення незалежних ЗМІ.

Нарешті, процес формування громадянського суспільства, а отже, й зростання рівня легітимності державної влади невіддільно пов'язаний із проблемою конституювання середнього класу. Адже досвід демократичних країн довів: саме представники середнього класу займають найбільш активну соціальну позицію у вирішенні питань суспільного значення, захисті демократичних прав і свобод та віддають перевагу ліберальним цінностям [83, с. 134]. На переконання українських соціологів, від часу проголошення незалежності українське суспільство перебуває у стані соціальної аномії, який характеризується „розкладанням системи цінностей, обумовленим кризою всього суспільства, його

соціальних інститутів, суперечністю між проголошеними цілями і неможливістю їх реалізації для більшості” [64, с. 255].

Як свідчать дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, населення нашої країни потерпає не лише від матеріального, але й соціального дискомфорту. На початок 2006 року більшості людей „не вистачає благ, що відповідають цінностям середнього класу: стабільності в суспільстві і соціальних гарантій, які забезпечують почуття впевненості в „завтрашнім дні” [133]. Основною характеристикою соціального статусу в умовах дезорганізованого суспільства є невизначеність. Процес поляризації супроводжується надто повільним формуванням нового. За таких умов держава втрачає базову соціальну основу, на яку могла б спиратися в процесі реформування.

Таким чином, попри наявність позитивних кроків держави у напрямі налагодження конструктивного діалогу із громадськими організаціями, на сьогоднішній день можна виокремити ряд небезпечних тенденцій, що впливають на стан та якість такої взаємодії, а відтак ускладнюють легітимізацію владних інститутів у масовій свідомості:

✓ По-перше, процес підготовки стратегічно важливих галузевих документів та заходів, які регулюють правовідносини функціонування суб’єктів “третього сектору” є недостатньо досконалим. Попри організацію Міністерством юстиції громадського обговорення законопроектів “Про внесення змін до Закону “Про об’єднання громадян” та “Про відкритість і прозорість діяльності органу виконавчої влади, органу місцевого самоврядування”, більшість конструктивних пропозицій, які надійшли від неурядових організацій, враховано не було. Як наслідок, представлені законопроекти несуть у собі низку ризиків:

1) обмеження права громадських організацій займатися підприємницькою діяльністю, а юридичних осіб – права бути засновниками, членами та учасниками громадських організацій разом із фізичними особами залишають невирішеною

проблему покращення фінансово-матеріальної бази численних представників вітчизняного “третього сектору”. Що, свою чергу, не тільки значно ускладнює їхні можливості у сфері надання соціальних послуг населенню (на сьогодні у цьому напрямку працюють близько 31% представників “третього сектору”, проте їхній внесок у ВВП становить менше 1% – у країнах Західної Європи цей показник сягає 15%), але й фактично консервує у довгостроковій перспективі небажану практику монопольної залежності (орієнтації) чисельного сектору вітчизняних неурядових організацій від іноземного капіталу;

2) відсутність у розроблених виконавчими владними структурами законопроектів переліку гарантій щодо забезпечення права на доступ до публічної інформації, принципів та режиму забезпечення доступу до публічної інформації, процедур оскарження рішень, дій чи бездіяльності розпорядників інформації залишають невирішеною проблему налагодження дієвого механізму зворотнього зв'язку між громадянами та органами державної влади.

✓ По-друге, розбалансованість та неузгодженість позиції вищих органів державної влади стосовно питання удосконалення механізму функціонування широкого кола суб'єктів громадянського суспільства. Непоодинокими випадками протягом останнього періоду стали звернення громадських організацій до Президента України з проханням застосувати право вето стосовно прийнятих Верховною Радою законів (зокрема, щодо прийнятого у лютому 2006 р. Закону України “Про волонтерський рух”), які несуть деструктивні за своїм впливом наслідки для розвитку громадянського суспільства.

Подібні непорозуміння у вищих ешелонах державної влади пояснюються відсутністю до цього часу державної стратегії розвитку громадянського суспільства. В такій ситуації перерозподіл повноважень між гілками влади, обумовлений прийнятими змінами до Конституції України, в такій ситуації несе у собі загрозу подальшого зростання песимістичних настроїв у середовищі

громадянського суспільства та, як наслідок, поступову делегітимацію більшості владних ініціатив у свідомості соціальних суб'єктів.

✓ По-третє, занепокоєння викликає низька ефективність взаємодії між центральними органами виконавчої влади та новоутвореними громадськими колегіями. Адже важливих рішень, які були б прийняті в рамках такої співпраці за останнє півріччя обмаль, що значно зменшує ступінь залучення представників “третього сектору” та громадян в цілому до управління державними справами.

Ймовірність відновлення владою необхідного рівня народної довіри залежатиме від усвідомлення важливості співпраці з різноманітними організаціями громадянського суспільства. Владний потенціал правлячої еліти в сучасному світі потребує демократичного наповнення та інституалізації суспільного визнання на рівні неполітичних відносин. Адже саме відсутність у попередні роки реальних механізмів подальшої корекції державної політики (відсутність ефективних засобів впливу населення на політику державних органів та захист конституційних прав) поставило громадян в ситуацію вибору “без права на помилку”, спричинивши “майдановий” варіант розв'язання конфлікту.

Забезпечення результативності взаємодії органів влади з інститутами громадянського суспільства є необхідною передумовою утвердження консолідованої моделі демократії як засадничого принципу суспільно-політичного устрою та вагомого чинника реалізації євроінтеграційних устремлінь Української держави. На нинішньому етапі форми інституціалізованої співпраці держави та громадськості потребують корекції. Налагодження повноцінного діалогу між державою та громадянським суспільством можливе за таких умов:

1. Посилення інституційної спроможності громадських рад при органах державної влади, що передбачає завершення процесу формування дорадчих структур при владних установах та забезпечення системності і результативності роботи вже існуючих рад. З цією метою:

- завершити процес формування громадських рад при центральних органах виконавчої влади та при всіх Комітетах Верховної Ради України;

- визначити необхідне коло інформаційно-аналітичних матеріалів, які державні органи мають надавати громадським радам;

- запровадити єдину звітність про діяльність дорадчих структур та її результати з обов'язковим оприлюдненням цієї інформації на Інтернет-сайтах відповідних органів влади.

2. Перетворення громадськості на впливого суб'єкта політичного процесу. Це, у свою чергу, вимагає активне залучення громадських організацій до експертиз проектів законодавчих та нормативних актів на предмет їх потенційного впливу на розвиток громадянського суспільства.

3. Серед пріоритетних заходів держави у напрямі покращення умов ефективної реалізації громадських ініціатив мають стати, зокрема, наступні:

- розробка та втілення у життя державної програми професійної підготовки спеціалістів у галузі менеджменту громадських організацій через систему державних та приватних ВУЗів – відповідне завдання має бути покладене на Міністерство освіти України;

- сприяння розвитку внутрішньої системи фінансування громадських організацій – шляхом розширення податкових стимулів для підприємницьких структур;

- розробка проекту правового пакету регламентації діяльності місцевих рад – зокрема, у питаннях їхньої взаємодії із територіальною громадою. З метою контролю за своєчасним розглядом владними установами громадських ініціатив на регіональному та місцевому рівнях у статуті діяльності відповідних органів має бути внесене положення про першочерговий розгляд місцевих ініціатив, які надійшли до них протягом останнього часу.

4. Забезпечення можливостей громадським організаціям на конкурсній основі брати участь у реалізації державних соціальних та гуманітарних програм поряд з бюджетними організаціями.

5. Проведення загальнодержавної кампанії щодо розповсюдження знань та розуміння ролі ОГС серед широкої громадськості, створення навчальних курсів для підготовки професійних кадрів для ОГС.

6. Створення системи моніторингу громадської думки з питань ефективності державної політики на загальнонаціональному та локальному рівнях; забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність та рішення державних органів.

7. Для законодавчого забезпечення діяльності організацій громадянського суспільства необхідно:

- прийняти Закон України “Про невідприємницькі організації” та нову редакцію Закону “Про об’єднання громадян”, проекти яких підготовлені за участі експертів громадських організацій, спрямовані на розбудову недержавних структур та відповідають європейським стандартам громадянського суспільства;

- забезпечити правові основи повноцінного інформування суспільства та громадян шляхом прийняття законів України “Про інформацію” (у новій редакції), “Про доступ до інформації”, “Про інформаційну відкритість влади”;

- внести зміни до Законів України “Про органи самоорганізації населення”, “Про місцеве самоврядування в Україні” та інших законодавчих актів, які регламентують питання утворення, діяльності та ліквідації органів самоорганізації населення, включаючи їхні взаємовідносини із органами влади;

- прийняти Закон України “Про участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення”, в якому передбачити: 1) заборону очолювати громадські ради керівникам органів виконавчої влади, при яких утворюються дорадчі структури; 2) розширити

репрезентативний склад дорадчих структур представниками органів самоорганізації населення (ОНС).

Враховуючи існуючі суперечності між новим цивільним законодавством та законами, що регулюють діяльність організацій громадянського суспільства доцільно створити спеціальну комісію, яка б, за участі експертів від недержавних структур, могла б підготувати весь пакет необхідних змін до українського законодавства, аби узгодити його між собою та гармонізувати з міжнародними документами, ратифікованими Україною.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вирішено актуальне наукове завдання, що полягало в науково-теоретичному обґрунтуванні ролі громадянського суспільства у легітимації влади у вітчизняних умовах, запропоновано теоретичні та практичні підходи щодо механізмів впливу громадянського суспільства на процес легітимізації державної політики. Результати дослідження характеризуються науковою новизною. Узагальнюючими висновками роботи, що мають теоретичне та практичне значення, є наступні:

1. Осмислення проблематики громадянського суспільства відбувалося на всіх етапах розвитку суспільно-політичної думки – починаючи з епохи Античності включно до наших часів. В ході аналізу еволюції суспільних уявлень щодо природи громадянського суспільства виявлено, що в основу класичного розуміння досліджуваного концепту лягли, передусім, принципи ліберальної ідеології. А саме: індивідуалізм, антропоцентризм, недоторканість природних прав і свобод людини, приватна власність. Формування капіталістичного способу господарювання та подальший розвиток наукових знань заклали нову методологічну основу у розумінні явища громадянського суспільства в напрямі автономізації його статусу по відношенню до держави. Тим самим було започатковано дискусію про характер та моделі взаємодії влади і громадянського суспільства.

2. Післявоєнний період обумовив перегляд класичних теорій громадянського суспільства. Формалізація суспільно-політичного та економічного життя розбалансувала рівновагу між громадянським суспільством та державою у бік абсолютизації цінності останньої. Відтак, новітній етап суспільного розвитку поставив на порядок денний питання про перегляд традиційних форм соціальної організації: не в державі, а за допомогою участі у невеликих соціальних утвореннях можливе найповніше розкриття людиною власного потенціалу. На

передній план висувається динамічний аспект життєдіяльності населення, головними ознаками якої ставали мобільність та асоціативна активність.

3. Сучасне розуміння громадянського суспільства зводиться до тривимірної моделі функціонування соціуму – інституціонального, соціокультурного та структурно-функціонального. Їх синтез конкретизує сутність громадянського суспільства як активної громадськості, яка дискутує із владою з приводу найбільш значущих для неї проблем, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті управлінських рішень. У вітчизняній політичній науці концепт громадянського суспільства осмислюється переважно крізь призму взаємовідносин із державою. Авторське розуміння громадянського суспільства є наступним: це система автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів, в тому числі й шляхом впливу на державну політику.

4. Громадянське суспільство – це, насамперед, активна громадськість, яка дискутує з приводу найбільш значущих для неї проблем та критикує уряд, домагаючись того, щоб її думка була врахована при підготовці та прийнятті державних рішень.

5. В ході аналізу сучасних вітчизняних досліджень з проблематики громадянського суспільства виявлено спільну методологічну основу, на якій вони базуються: явище громадянського суспільства в новітній українській історії та політичній науці осмислюється переважно крізь призму взаємовідносин із державою. Зазначено, що суттєвий вплив на формування вітчизняних концепцій громадянського суспільства справив той факт, що тривалий час свого існування українська нація була позбавлена стану державності, що природно примножило значення неполітичних інститутів у суспільно-політичних процесах. Будучи тривалий час позбавленими власної державності та перебуваючи під впливом іноземних країн, українці, природно, шукали шляхи самореалізації та захисту

власних прав і свобод у неполітичних організаціях – органах самоорганізації населення, братствах, культурно-просвітницьких об'єднаннях тощо.

6. На основі аналізу різних методологічних підходів запропоновано власну дефініцію громадянського суспільства: це система автономних від держави інституціональних зв'язків, в які добровільно вступає населення з метою реалізації своїх приватних та корпоративних інтересів, в тому числі й шляхом впливу на державну політику. Синонімічним концепту громадянське суспільство в даному випадку є словосполучення інституалізована (організована) громадськість. Основоположною функцією громадянського суспільства за будь-яких соціальних умов є забезпечення необхідних засобів для посилення контролю над державою з боку населення та орієнтація на демократичні інститути як на ефективний інструмент здійснення такого контролю.

7. Підкреслено, що проблема державного управління має подвійний характер: головне завдання можновладців – забезпечити суспільну підтримку своїх ініціатив; натомість, завданням громадян є постійний тиск на державу з метою захисту своїх прав і свобод. Необхідність та потреба у легітимації обумовлена самою природою влади, оскільки остання набуває реальності лише у визнанні підвладних, спираючись на їх волю підкоритися.

8. Встановлено тісний взаємозв'язок між еволюцією форм суспільної свідомості (від міфологічного та релігійного свідогляду до раціоналізму) та утвердженням відповідних механізмів суспільної підтримки влади. На основі цього визначено, що наукове оформлення концепту “легітимність” відбулося паралельно з формування політології як науки та поступової автономізації знань про політику відносно юридичних дисциплін, що, у свою чергу, потребувало вироблення відповідної теоретико-категоріальної та методологічної бази. Підкреслено, що попри великий масив літератури стосовно проблеми легітимності, її сутність, місце та роль у політичному процесі з'ясовані не до кінця. Більше того, проблема легітимності носить чітко виражений міждисциплінарний характер – її

осмисленню присвячують свої наукові розвідки не лише представники політичної науки, але й суміжних з нею дисциплін. Відтак, семантичне поле легітимності не обмежується лише юридичною чи політичною термінологією – застосування даного поняття поширюється на всю сферу соціальних відносин, включаючи не лише суспільні прояви влади, але й широкий спектр соціальних інститутів та явищ.

9. Окреслено методологічні особливості визначення термінів “легітимність”, “легітимізація”, “легітимація”. Легітимність – це властивість влади, яка характеризує позитивне ставлення населення (визнання та згоду підкорятися) до управлінських рішень та повноважень. В свою чергу, легітимізація – процедура набуття владою власного виправдання у суспільстві. Легітимація – це результат набуття владою суспільного виправдання.

10. З’ясовано, що на сучасному етапі найбільш поширеною формою легітимації є демократична модель. Разом з тим, відзначено, що легітимність не завжди гарантується демократичними інституціями. Здатність підтримувати легітимність системи управління, є соціокультурним досягненням, яка потребує сталого механізму культурного відтворення й прийнятний рівень соціальної інтеграції. Сучасний механізм легітимації влади передбачає складний, комплексний, багатовимірний характер її сприйняття та здійснення. Серед них виділяють онтологічно-субстанційний, плебісцитарний, інституційно-функціональний тощо. Сприйняття держави в інституційному аспекті пов’язане з феноменом громадянського суспільства, легітимізуючий потенціал якого впливає з його концепту – автономність і протиставлення приватного життя громадян відносно державного диктату – і полягає в обмежуванні та стримуванні етатистських проявів.

11. Держава та громадянське суспільство перебувають у діалектичному взаємозв’язку один щодо одного: оптимізація відносин між інститутами громадянського суспільства та органами державної влади потребує, з одного боку,

правового забезпечення та охорони державою збалансованого громадського життя, а з іншого – налагодження суспільного контролю за владними інститутами.

12. Встановлено тісний взаємозв'язок між комунікативною парадигмою осмислення політики (К.-Ю. Апелъ, Х. Арендт, Ю. Габермас, П. Рікер) та становленням громадянського суспільства, на основі чого зроблено наступний висновок: комунікативний підхід є найбільш оптимальним для розгляду проблем взаємодії суспільства та держави, які виступають тут як рівні сторони діалогу. В цьому контексті легітимація є не чим іншим, як процесом підтримання зворотнього зв'язку між політичною системою та громадянським суспільством в особі різноманітних асоціацій, громадських об'єднань тощо.

13. Виявлено, що легітимуючий потенціал громадянського суспільства реалізується через механізм участі громадськості у процесі розробки та прийняття політичних рішень. За умов сучасної системи непрямой демократії потреби громадян не можуть бути відображені повною мірою у політичному процесі. Головним чином, через те, що їхня участь обмежується, здебільшого, функцією делегування повноважень виборним органам. Разом з тим, сучасна демократія не зводиться лише до виборчих інститутів та процесів. Результативність взаємодії населення й держави, а отже, й зростання легітимності влади безпосередньо залежить від рівня інституалізованості суспільно-політичної діяльності громадян, що, у свою чергу, можуть забезпечити саме організації громадянського суспільства. Відтак, питання участі громадян у процесі вироблення політичних рішень зводиться до проблематики громадянського суспільства, якості та ефективності взаємодії його інститутів з владними установами не лише під час виборів, але й (що найголовніше) у міжвиборчі цикли.

14. Визначено та розглянуто основні механізми впливу громадськості на владу, які реалізуються за допомогою інститутів громадянського суспільства: громадські дорадчі комітети, громадські слухання, громадські ініціативи, громадські ради.

15. В ході аналізу вітчизняних досліджень з проблем легітимності влади виявлено дефіцит наукових доробків, присвячених питанню ролі та впливу громадянського суспільства на процес легітимізації влади. Підкреслено, що сучасні тенденції розвитку політичного процесу на вітчизняних теренах свідчать про загострення взаємин між державою і суспільством. Дефіцит демократичної політичної культури, низький рівень переважної частини суб'єктів політичного процесу "органічно" доповнюється хронічною формою "кризи довіри" у відносинах між владою та населенням. Аналізуючи проблему легітимності у вітчизняному вимірі, варто зазначити, що специфіка легітимізації влади в Україні визначається не стільки раціональними чинниками західноєвропейського зразка (традиційна повага до закону, визнання довершеності політико-правових процедур ротації влади), скільки ціннісно-нормативними параметрами.

16. Підкреслено, що свій відбиток на суспільне сприйняття феномену влади справили й особливості соціокультурного, історичного розвитку української нації: тривалий період існування під тиском іноземного панування сформував у масовій свідомості стійке несприйняття владних повноважень, опозиційне ставлення до влади та бажання її позбутися. Останнє сприяло утвердженню конфронтаційного типу політичної культури, що, в свою чергу, знищувало будь-які підвалини суспільної підтримки політичних рішень.

16. В сучасних умовах вітчизняних реалій жодна з класичних моделей легітимності влади у чистому вигляді не є ефективною. Своєрідним дороговказом для української нації на шляху пошуку оптимальної моделі взаємовідносин держави та населення без перебільшення можна вважати Помаранчеву революцію. Президентські вибори 2004 року перетворилися на значну подію вітчизняного масштабу, вперше з 1991 року залучивши у практичний політичний процес нового впливового суб'єкта – суспільство. Зміна правлячої еліти в Україні, яка відбулася в ході Помаранчевої революції, покликана була визначити якісно нові параметри легітимності влади. Все це дало поштовх для додаткових роздумів та науково-

теоретичного осмислення проблеми легітимності у вітчизняному соціумі, визначення наріжних принципів конструювання нового формату діалогу між владою та населенням.

17. Харизматичний потенціал, на якому було засновано панування правлячої еліти після Помаранчевої революції, швидко вичерпав себе. На нинішньому етапі криза легітимності влади в Україні носить системний характер, свідченням чого є: 1) низький рівень довіри громадян (наявність тенденцій до подальшого падіння) до базових інститутів політичної системи, які мають первинне джерело легітимності – Президент, Верховна Рада, політичні партії; 2) нівелювання у громадській думці значення електоральних процедур впливу на політичний процес; 3) зростання протестних настроїв громадян, що виявляється в їхній дедалі більшій готовності брати участь у неінституціалізованих масових протестних акціях, метою яких є опір політиці органів державної влади; 4) погіршення іміджу України як держави на міжнародному рівні.

18. Стабілізація легітимаційних процесів потребує розширення діалогу між владою і суспільством, посилення в політичній системі соціальної мобільності і зміцнення каналів зворотнього зв'язку, необхідних для якісного оновлення влади, зміни її ціннісних орієнтацій, реальної боротьби з корупцією тощо. Пошук оптимальної моделі взаємодії влади та громадськості, конструювання сталого суспільно-політичного механізму, який забезпечуватиме соціальну опору та підтримку владних ініціатив є стратегічно важливою складовою політичного процесу. Події осені-зими 2004 року в Україні яскраво засвідчили: вітчизняне громадянське суспільство не бажає залишатися осторонь нагальних проблем соціально-політичного життя. Відтак, головне завдання державної влади – підтримати заданий імпульс шляхом налагодження ефективного діалогу з громадянським суспільством.

19. Дані соціологічних досліджень вказують на те, що громадяни не бачать інших шляхів впливу на владу, окрім електоральних процедур. Разом з тим,

довірою українців користуються насамперед інститути приватної, неполітичної, сфери, як-от – сім'я, церква, ЗМІ, тією чи іншою мірою профспілки та громадські організації. Зважаючи на цей факт, на наш погляд, успішне розв'язання проблеми підвищення легітимності влади в Україні на сучасному етапі можливе лише за умови забезпечення належного рівня потенціалу залученості, що передбачає, по-перше, наявність відповідної інфраструктури громадської участі (система місцевого самоврядування, соціального партнерства, суди, профспілки, громадські організації), по-друге, переконання самих громадян в ефективності таких механізмів участі, та, по-третє – здатність використовувати означені засоби для вирішення принципових проблем.

20. Доведено, що форми участі громадськості в діяльності органів влади та прийнятті управлінських рішень на нинішньому етапі потребують корекції. На тлі в цілому позитивного ставлення населення до демократії як форми державного устрою та демократичних цінностей, в українському суспільстві відчувається дефіцит (або неефективність) позаелекторальних механізмів впливу громадян на владу, що передбачають їх особисту активність. Відтак, єдиним ефективним джерелом легітимізації політичних рішень залишаються вибори.

21. Аналіз ступеню розвитку громадянського суспільства в Україні передбачає дослідження як інституційного, структурно-функціонального, так й соціокультурного його аспектів, певну послідовність та тривалість його становлення. Громадянське суспільство в Україні через різні обставини розвивається повільно та нерівномірно. На нинішньому етапі кількість громадян, здатних обстоювати свої права та інтереси перед державою, досі є незначною. Однією з головних проблем становлення громадянського суспільства є слабкий вплив громадських організацій на підготовку, ухвалення, супровід та втілення рішень органами виконавчої влади. Принциповими особливостями формування громадянського суспільства в Україні на нинішньому етапі є:

- низька чисельність членства організацій та неспроможність мобілізувати широку громадськість;
- усталене ігнорування владою правових механізмів захисту прав громадян та механізмів участі громадськості в процесі прийняття рішень;
- низька ефективність роботи дорадчих структур при центральних органах державної влади та місцевого самоврядування;
- виникнення цілої низки псевдо-громадських організацій, що створюються конкретними політичними чи комерційними структурами заради задоволення вузькокорпоративних інтересів.

22. Серед базових принципів взаємодії громадянського суспільства та держави на сучасному етапі в Україні є: 1) відкритий та збалансований механізм прийняття рішень, прозорість прийняття рішень; 2) забезпечення ефективного доступу громадян і організацій громадянського суспільства до повної інформації щодо діяльності та рішень органів публічної влади; 3) суспільний контроль за діями органів публічної влади та їхня підзвітність перед суспільством; 4) субсидіарність як основний принцип організації влади та розподілу повноважень між її структурними складовими та рівнями: усі державні питання, які можуть бути вирішені на нижчих рівнях органів публічної влади, мають бути передані до органів місцевого самоврядування із залученням інституцій громадянського суспільства; 5) участь представників громадянського суспільства на всіх етапах підготовки, ухвалення та впровадження рішень органів публічної влади; 6) формування системи соціального партнерства та децентралізація процесу надання соціальних послуг.

23. Головними причинами, що заважають суб'єктам громадянського суспільства проводити успішні кампанії по захисту та реалізації інтересів громадян, є низька чисельність членства організацій та неспроможність мобілізувати широку громадськість; усталене ігнорування владою правових механізмів захисту прав громадян та механізмів участі громадськості в процесі

прийняття рішень; незадовільний стан забезпечення судовою системою України рівного доступу до правосуддя; виникнення цілої низки псевдо-громадських організацій, що створюються конкретними політичними чи комерційними структурами задля задоволення вузькокорпоративних інтересів.

24. Підкреслено, що на шляху взаємодії держави і громадянського суспільства в Україні вже зроблено чимало кроків. Це і проведення широких громадських слухань за участю представників влади, де обговорюються стратегічні пріоритети розвитку країни. І створення численних громадських рад при центральних і регіональних органах державної влади, місцевого самоврядування, які набули певного досвіду співпраці й отримали певні результати. І лобювання громадськими організаціями власних інтересів у законодавчій сфері. Проте регулярні спільні заходи організацій громадянського суспільства і представників влади все ще не призвели до якісного прориву в їх взаємодії, до значного зростання ролі громадянського суспільства, до необхідної відкритості й прозорості влади в Україні. Серед політичних чинників суперечностей між владою та об'єднаннями громадян, насамперед, слід виокремити сприйняття багатьма організаціями представників влади як свого ворога або принаймні недружню силу. У той же час сама держава також бачить в опозиційних недержавних організаціях саму лише деструктивну силу і не враховує конструктивні пропозиції представників громадянського суспільства. Таким чином утворюється замкнуте коло, у якому сторони не чують і не хочуть чути одне одного.

25. Результативність громадських слухань як форми взаємодії влади та громадян залежить не лише від позитивної налаштованості до співпраці можновладців, але й від спроможності інститутів громадянського суспільства адекватно репрезентувати інтереси населення. На сьогоднішній день частка рядових членів громадських організацій, які беруть участь у подібних заходах, залишається мінімальною.

26. На сьогоднішній день можна окреслити низку тенденцій, що визначають стан та якість взаємодії владних органів та об'єднань громадян у сфері реалізації державної політики: 1) спроможність неурядових організацій представляти й захищати права та інтереси громадян є низькою: далеко не всі групи інтересів мають інституціональне оформлення у вигляді професійних неурядових організацій, що ускладнює процес публічного консультування й урахування інтересів громадськості; 2) ані органи державної влади, ані представники громадянського суспільства не мають достатнього досвіду і навичок застосування процедур публічної політики та консультацій, що призводить до ухвалення неефективних рішень; 3) попри те, що на сьогоднішній день в Україні сформовано значний правовий масив, що регулює процедури консультування з громадськістю та механізми її залучення до процесу прийняття рішень, вони (правові механізми) не використовуються повною мірою ані органами влади, ані суб'єктами громадянського суспільства, що обумовлюється низькою політичною та правовою культурою представників обох сторін; 3) основними формами участі громадських організацій у публічній політиці здебільшого є проведення “круглих столів”, мітингів, прес-конференцій. Натомість, недостатнім залишається вплив представників “третього сектору” на процес прийняття політичних рішень шляхом їхньої участі (залучення до участі) у таких формах співпраці з органами влади як громадські ради та громадські колегії. Діяльність останніх носить переважно декоративний характер: їхня участь у процесах розробки та прийняття важливих політико-державних рішень як на загальнодержавному, так і на місцевому рівні здебільшого ігнорується.

27. Ймовірність відновлення владою необхідного рівня народної довіри залежатиме від усвідомлення важливості співпраці з різноманітними осередками громадянського суспільства. Владний потенціал правлячої еліти в сучасному світі потребує демократичного наповнення та інституалізації суспільного визнання на рівні неполітичних відносин. Адже саме відсутність у попередні роки реальних

механізмів подальшої корекції державної політики (відсутність ефективних засобів впливу населення на політику державних органів та захист конституційних прав) поставило громадян в ситуацію вибору “без права на помилку”, спричинивши “майдановий” варіант розв’язання конфлікту. Налагодження повноцінного діалогу між державою та громадянським суспільством можливе за таких умов: 1) посилення інституційної спроможності громадських рад при органах державної влади, що передбачає завершення процесу формування дорадчих структур при владних установах та забезпечення системності і результативності роботи вже існуючих рад; 2) активне залучення громадських організацій до експертиз проектів законодавчих та нормативних актів на предмет їх потенційного впливу на розвиток громадянського суспільства; 3) розробка та втілення у життя державної програми професійної підготовки спеціалістів у галузі менеджменту громадських організацій через систему державних та приватних ВУЗів – відповідне завдання має бути покладене на Міністерство освіти і науки України; 4) сприяння розвитку внутрішньої системи фінансування громадських організацій – шляхом розширення податкових стимулів для підприємницьких структур; 5) розробка проекту правового пакету регламентації діяльності місцевих рад – зокрема, у питаннях їхньої взаємодії із територіальною громадою. З метою контролю за своєчасним розглядом владними установами громадських ініціатив на регіональному та місцевому рівнях у статуті діяльності відповідних органів має бути внесене положення про першочерговий розгляд місцевих ініціатив, які надійшли до них протягом останнього часу; 6) проведення загальнодержавної кампанії щодо розповсюдження знань та розуміння ролі організацій громадянського суспільства серед широкої громадськості, створення навчальних курсів для підготовки професійних кадрів для організацій громадянського суспільства; 7) створення системи моніторингу громадської думки з питань ефективності державної політики на загальнонаціональному та локальному рівнях; забезпечення доступу громадян до інформації про діяльність та рішення державних органів; 8) прийняття

Закону України “Про невідприємницькі організації” та нової редакції Закону “Про об’єднання громадян”, проекти яких підготовлені за участю експертів громадських організацій, спрямовані на розбудову недержавних структур та відповідають європейським стандартам функціонування громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. – 1992. – № 4. – С. 122–134.
2. Аналіз суспільно-політичних установок громадян України за шкалою авторитарності [Електрон. ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень [веб-сайт]. – Режим доступу: [http:// www.niss.gov.ua /Monitor/Juni/1.htm](http://www.niss.gov.ua/Monitor/Juni/1.htm)
3. Арато Эндрю, Коэн Джин Л. Гражданское общество и политическая теория / Арато Эндрю, Коэн Джин Л.; пер. с англ. – М.: Изд-во Весь Мир, 2003. – 784 с.
4. Аристотель. Политика / Аристотель. – М.: АСТ: Транзиткника, 2005. – 397 с.
5. Банчук М. В. Идеологія та культура діяльності правозахисних органів в контексті становлення громадянського суспільства (політологічний аналіз) / М.В. Банчук. – К.: Вид-во “Юстініан”, 2005. – 144 с.
6. Барбер Бенджамен. Сильна демократія: політика учасницького типу // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII+1108 с. – С. 254–263.
7. Барков В. Ю. Сучасні проблеми формування громадянського суспільства в Україні / В.Ю. Барков. // Відносини між державою і громадянським суспільством: Матеріали “круглого столу”. – К.: НІСД, 2003. – С. 51–56.
8. Бауман З. Спор о постмодернизме / З. Бауман // Социологический журнал. – 1994. – № 4. – С. 76–83.
9. Бебик В. Глобальне громадянське суспільство: теорія, методологія, менеджмент / В. Бебик // Політичний менеджмент. – 2006. – № 2 (17). – С. 140–148.
10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

11. Бистрицький Є., Білий О. Державотворення в Україні: шляхи легітимації / Є. Бистрицький, О. Білий // Політична думка. – 1996. – № 1. – С. 11–24.
12. Биченко А., Жданов І. Соціологічне опитування УЦЕПД: народ, влада, референдум / Биченко А., Жданов // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 2. – С. 2–17.
13. Бова Андрій. Довіра до соціальних інститутів: Європейський вимір // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство в Україні: уроки для країни та світу / Науковий альманах за ред. Рубцова В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. – К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – С. 225–239.
14. Болл Т. Власть / Т. Болл // Полис. – 1993. – № 5. – С. 3–42.
15. Бурдьє П. Социология политики: Пер. с фр. / П. Бурдьє. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
16. Бурлачук Віктор. Десакралізація влади і сучасна політична криза в Україні / Віктор Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 95–106.
17. Вавидрін А. В. Гражданское общество / А.В. Вавидрін // Социально-политические науки. – 1992. – № 8. – С. 23–29.
18. Васильев Л. С. История Востока: В 2 т. / Л.С. Васильев Л. С. – Т. 1. – М.: Высшая школа, 1993.
19. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер: пер. з нім. Погорілого. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
20. Виктюк В.В. Становление идеи гражданского общества / В.В. Виктюк. – М.: Ин-т социологии РАН, 1995. – 92 с.
21. Виндельбанд В. Платон / В. Виндельбанд. – К.: Зовнішторгвидав України, 1993. – 176 с.
22. Виппер Р. Ю. История древнего мира. История средних веков / Р. Ю. Виппер, А. А. Васильев. – М.: Республика, 1993. – 511 с.

23. Висоцький О. Сутність легітимації політики / О. Висоцький // Політичний менеджмент. – К., 2004. – № 4 (7). – С. 24–34.
24. Власть: философско-политические аспекты / Отв. ред. Мшвениерадзе В.В.; ред.-сост. Соколова Р.И. ; АН СССР, Ин-т философии. – М.: Мысль, 1989. – 133 с.
25. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М.: Прогресс, 1979. – 463 с.
26. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство. Перекл. з нім. / Юрген Габермас. – Львів: Літопис, 2000. – 318 с.
27. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Т.Р. Гарр. – СПб. : Питер, 2005. – 461 с.
28. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель: Пер. с нем. – М.: Мысль, 1990. – 527 с.
29. Гелд Девід. Моделі демократії // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. Смолоскип, 2005. – ХХVІІІ+1108 с. – С. 155–176.
30. Гелей С. Василь Кучабський: від національної ідеї до державності (Українська консервативна політична думка першої половини ХХ ст. та її вклад в історичну науку) / С. Гелей. – Львів: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України ім. М. Грушевського, 1998. – 532 с.
31. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского // Гоббс Т. Сочинения: В 2 т. Пер. с англ. – Т. 2. – М.: Мысль, 1991.
32. Гончаров Д. В. Теория политического участия / Д.В. Гончаров. – М.: Юристъ, 1997. – 208 с.
33. Горбатенко В. Постмодерн і трансформаційні цінності людського буття / В. Горбатенко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1 (10). – С. 3–13.

34. Горбатенко І. Громадянське суспільство: недосяжний ідеал чи безперервний пошук гармонії? / І. Горбатенко // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї – К., 2008. – Вип. 12. – С. 204–212.
35. Грамши А. Тюремные тетради // Избр. произв.: В 3 т. Пер. с итал. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1959.
36. Гребіневич Оксана Михайлівна. Питання ціннісно-нормативної легітимації в контексті українських суспільно-політичних процесів [Електрон. ресурс] // Портал “Розбудова демократії” [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.edportal.org.ua/index.php?option=com_jombib&task=showbib&id=23
37. Громадські ради в Україні. Довідник / Упорядник М. Лациба. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2003. – 232 с.
38. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське вид-во, 2006.
39. Громадянське суспільство в Україні. / Сіренко В. Ф., Тимошенко В. І., Ковальчук Т. І., Онищенко Н. М. – К.: Логос, 1997. – 124 с.
40. Громадянське суспільство в Україні. Аналітичний звіт за результатами загальнонаціонального опитування недержавних організацій України/ Звіт підготували Бачинський Я., Кучерів І., Бекешкіна І., Стегній О., Полуйко В. – К.: ДП “Видавничий дім “Козаки”, 2003. – 64 с.
41. Грушевський М. Вступний виклад з історії України-Руси / М. Грушевський // М.Грушевський і Західна Україна. – Львів: Світ, 1995. – 432 с.
42. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський // Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ, 1991. – 342 с.
43. Даймонд Ларі. Консолідація демократії і політична культура // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К. Смолоскип, 2005. - XXVIII+1108 с. – С. 882–943.
44. Даль Р. Поліархія / Р. Даль; Пер. з англ. – Х.: Каравела, 2002. – 216 с.

45. Дарендорф Р. Ліберальний устрій під тиском: демократичні дилеми // У пошуках нового устрою: Лекції на тему політики свободи у ХХІ ст. / Пер. з нім. – К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2006. – С. 74–90.
46. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф; пер. с нем. – М.: РОССПЭН, 2002. – 288 с.
47. Дащаківська О. Ю. Політична еліта України: проблема легітимації: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02. / О.Ю. Дащаківська. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2007. – 20 с. – укр.
48. Дегтярев А. А. Основы политической теории: Учеб. пособие / А.А. Дегтярев. – М.: Высш. шк., 1998. – 239 с.
49. Дегтярев А. А. Политическая власть как регулятивный механизм социального общения / Дегтярев А. А. // Политические исследования – № 3. – С. 108–120.
50. Денисенко В. М. Проблеми раціоналізму та ірраціоналізму в політичних теоріях Нового часу європейської історії / В.П. Денисенко. – Львів, 1997. – 274 с.
51. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі / За заг. ред. В. Бебика. – К.: ІКЦ "Леста", 2006. – 248 с.
52. Доган М. Эрозия доверия в развитых демократиях // Политология: Хрестоматия / Сост. Б. А. Исаев, А. С. Тургаев, А. Е. Хренов. – СПб. : Питер, 2006. – 464 с.
53. Драгоманов М. П. Передне слово до “Громади” / М.П. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. – Прага – Нью-Йорк, 1937. – 406 с.
54. Дюверже Морис. Политические институты и конституционное право / Морис Дюверже // Антология мировой политической мысли. В 5 т. – Т. II – Зарубежная политическая мысль. XX в. – М.: Мысль, 1997. – 830 с.

55. Завершинский К. Ф. Легитимность: генезис, становление и развитие концепта / К.Ф. Завершинский // Полис. – 2001. – №2. – С.124–132.
56. Соціологічне опитування. Громадяни України про владу та ситуацію в країні [Електрон. ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. Соціологічні опитування. Історія. – Режим доступу: <http://www.uceps.org/ua/show/778>
57. Соціологічне опитування. Громадяни України про владу та ситуацію в країні [Електрон. ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. Соціологічні опитування. Історія. – Режим доступу: <http://www.uceps.org/ua/show/781>
58. Звіт за даними дослідження: “Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України. 2002-2005 роки” / Підготовлено Творчим центром Каунтерпарт. Л. Паливода, О. Кікоть, О. Власова. – К.: “Макрос”, 2006. – 160 с.
59. Зеленюк Галина. Політична участь і громадська самоорганізація в Україні: не втратити б шанс [Електрон. ресурс] // Портал “Розбудова демократії” [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.edportal.org.ua/index.php?option=com_jombib&task=showbib&id=19
60. Зеленюк Г. І. Владна модель України як фактор нестабільності / Г.І. Зеленюк // Сучасна українська політика. Політики та політологи про неї. – К., 2002. – С. 68–74.
61. Зеленюк Г. І. Подолання політичного відчуження як умова формування громадянського суспільства в Україні / Г.І. Зеленюк // Кроки до громадянського суспільства. концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні / Науковий альманах за ред. В. П. Рубцова, А. В. Шестакової, О. О. Ціпуринди, Т. О. Сербинської. – К.: Українська Академія Універсології, 2004. – С. 178–184.
62. Зеленюк Г. І. Політична “матриця” громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленюк. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.

63. Злобіна О. Соціокультурна реальність: на перетині нормативності та девіантності // *Культура – суспільство – особистість: Навчальний посібник* / За ред. Л. Скокової. – К.: Інститут соціології НАН України. – С. 243–274.
64. Зоткін А. Ставлення населення України і Польщі до інститутів влади та владної еліти / А. Зоткін // *Політичний менеджмент*. – 2004. – № 3(б). – С. 123–133.
65. Інформаційні матеріали з оглядом підсумків діяльності Міністерства юстиції України та його територіальних органів (8 жовтня 2007 р.) [Електрон. ресурс] // Міністерство юстиції України [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.minjust.gov.ua/0/zvit_2007.
66. Инглхарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // *Полис*. – 1997. – № 4. – С. 6–23.
67. Калініченко М. М. Влада громадянського суспільства / М.М. Калініченко. – Суми: Унів. кн., 2006. – 174 с.
68. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант // *Соч.:* В 6 т. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966.
69. Кант И. К вечному миру / И. Кант // *Соч.:* В 6 т. – Т. 6. – М.: Мысль, 1966.
70. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // *Соч.:* В 6 т. – Т. 4. – Ч. 1. – М.: Мысль, 1965.
71. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // *Соч.:* В 6 т. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Мысль, 1965. – 478 с.
72. Кара-Мурза С. Г. Путь к гражданскому обществу / Кара-Мурза С.Г. Знову запитання до вождів. – К. : Оріяни, 1998. – 496 с.
73. Карась А. Етика свободи і солідарності у громадянському суспільстві / А. Карась // *Ї*. – 2001. – № 21. – С. 110–139.
74. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях / Анатолій Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 519 с.

75. Каротерс Томас. Критический взгляд на гражданское общество [Електрон. ресурс] // Портал “Академия “Гражданское общество” [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Karoters.shtml>
76. Кессіді Ф. Х., Кундзьолка В. В. Чи був стародавній грек особистістю? / Ф.Х. Кессіді // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 11. – С. 37–47.
77. Кін Д. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Д. Кін; Пер. з англ. – К.: “К.І.С.” / “АНОД”, 2000. – 192 с.
78. Кістяківський Б. Держава і особистість / Б. Кістяківський / Кістяківський Б. Вибране. – Київ: Абрис, 1996.
79. Книга правителя області Шан. 2-е изд., доп. – М.: Ладомир, 1993.
80. Колодій Антоніна. Історична еволюція громадянського суспільства та уявлень про нього (формування ідеалу) [Електрон. ресурс] // Портал “Незалежний культурологічний часопис “І” [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/kolodi.j.htm#p4>
81. Колодій Антоніна Федорівна. На шляху до громадянського суспільства: Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні / Антоніна Федорівна Колодій. – Л. : Червона Калина, 2002. – 275 с.
82. Колодій І. Середній клас, демократичні цінності та політичні преференції: до і після “помаранчевої революції” / І. Колодій // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 128–154.
83. Конституція України: Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України. 28 червня 1996 р. – К.: Феміда, 1996.
84. Концепція взаємодії держави і громадянського суспільства [Електрон. ресурс] // Міністерство юстиції України [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/?do=d&did=7544&sid=discuss>
85. Корені трави – 2: участь громадськості у формуванні політики: У 2 ч. Ч.1 / Упоряд.: Г. Усатенко, О. Боронь. – К.: Фонд “Європа ХХІ”, 2004. – 196 с.

86. Короткий політологічний словник / За ред. С.Г. Рябова, З.І. Тимошенко.– К., 2002. – 467 с.
87. Короткий Оксфордський політологічний словник / За ред. І. Макліна, А. Макмілана. – К.: Основи, 2006. – 790 с.
88. Короткова Н. В. Трактовка Г.Д. Лассуэлом поняття політичної влади як центральної категорії політичної науки / Н.В. Короткова // Вестн. Моск. ун – та. Сер. 18. Соціологія і політологія. – 1999. – № 2. – С.108–116.
89. Косілова О. І. Політичні функції громадянського суспільства: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / О. І. Косілова. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2007. – 16 с.
90. Кравченко И. И. Концепция гражданского общества в философском развитии / И.И. Кравченко // Полис. – 1991. – № 5. – С. 27–38.
91. Кремень В. Г., Ткаченко В. М. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Г. Кремень, В. М. Ткаченко. – К.: Видавничий центр “ДрУк”, 1998. – 448 с.
92. Кресіна І. О. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні / І. О. Кресіна // Громадянське суспільство і держава в Україні: проблеми взаємодії. Матеріали методологічного семінару. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – С. 7–25.
93. Кроки до громадянського суспільства: концептуальні підходи до розвитку громадянського суспільства в Україні / Науковий альманах за ред. В. П. Рубцова, А. В. Шестакової, О. О. Ціпуринди, Т. О. Сербинської. – К.: Українська Академія Універсології, 2004. – 256 с.
94. Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство в Україні: уроки для країни та світу / Науковий альманах за ред. Рубцова В. П., Шестакової А. В., Рябенка В. О. – К.: Українська Всесвітня Координаційна Рада, 2006. – 300 с.

- 95.Круглашов А. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов – Чернівці: Прут, 2000. – 486 с.
- 96.Ларцев В. С. Социокультурный генезис личности / В.С. Ларцев. – К.: ООО “Информационно-издательская фирма “Принт-Экспресс”, 2002 – 360 с.
- 97.Лациба М. Державна політика та стан розвитку громадянського суспільства України [Електрон. ресурс] // Портал “Український незалежний центр політичних досліджень” [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=5835&mode=thread&order=0&thold=0>
- 98.Лациба М., Вінніков О. Державна політика сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: оцінка рішень. Перше півріччя 2007 р / М. Лациба, О. Вінніков. – К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2007.
- 99.Левенець Ю. А. Держава у просторі громадянського суспільства / Ю.А. Левенець. – К.: Освітня книга, 2006. – 272 с.
100. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею та організацію українського монархізму / В. Липинський / Політологія. Кінець XIX – перша пол. XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. – Львів. – 1996.
101. Липсет С. М. Размышления о летитимности [Електрон. ресурс] // Портал “Журнал "Апология” [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.journal-apologia.ru/rnews.html?id=331&id_issue=81
102. Логунова М. Демократична політична культура – важливий чинник становлення громадянського суспільства / М. Логунова // Формування громадянського суспільства в Україні: стан, проблеми, перспективи: Зб. Наук. пр. Укр.. Академії держ. Упр. При Президентові Україні / Кол. авт.; За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во УАДУ, 2001. – С. 95–112.
103. Локк Д. Два трактата о правлении / Соч: В 3 т. Пер. с англ. – Т. 3. – М.: Мысль, 1988.

104. Лосев А. Н. История античной эстетики: Ранняя классика. – М., 1978. – 304 с.
105. Луман Никлас. Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.
106. “Лунь юй” (Беседы и высказывания) – Конфуций // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. – Т. I. – М.: “Мысль”, 1972. – 363 с.
107. Макиавелли Н. Государь // Избранные произведения: Пер. с ит. – М.: Худож. лит., 1982.
108. Манжола П. Г. Специфіка легітимації влади в процесі становлення громадянського суспільства / П. Г. Манжола // Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005: [монографія] / За ред. О.С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – С. 300–314.
109. Манжола П. Г. Історико-методологічні засади формування концепту “легітимність” / П. Г. Манжола // Вибори та демократія. – 2004. – № 1. – С. 81–89.
110. Манжола П. Г. Пріоритет соціальності у здійсненні державної політики як засіб легітимації влади в Україні: світовий досвід та вітчизняні реалії / П. Г. Манжола // Стратегічна панорама. – 2005. – № 2. – С. 95–100.
111. Манжола П. Г. Особливості впливу соціальної політики на процес легітимації державної влади в Україні / П. Г. Манжола // Політологічний вісник: Зб. наук. праць. – К. – 2005. – Вип. 18. – С. 167–175.
112. Манжола П. Г. До питання щодо науково-теоретичного розмежування сутнісного змісту категорій “легальність” та “легітимність” / П. Г. Манжола // Вибори та демократія. – 2006. – № 3 (9). – С. 40–43.
113. Манжола П. Г. Харизматичні елементи в системі легітимації влади в Україні: граничний потенціал та засоби підтримки “кредиту довіри” після Помаранчевої революції / П. Г. Манжола // Нова парадигма: Філософія.

- Соціологія. Політологія : Журнал наукових праць / НПУ ім. М.П. Драгоманова, Творче об'єднання “Нова парадигма”. – Київ : НПУ , 2006. – Вип. 52. – С. 156–168.
114. Манжола П. Г. Взаємодія влади та громадян: практика легітимації інститутів влади у новітній історії України / П. Г. Манжола // Стратегічні пріоритети. – 2007 – № 1 (2) – С. 58–65.
115. Манжола П. Г. Форми участі громадськості у діяльності органів влади та прийнятті політичних рішень / П. Г. Манжола // Стратегічні пріоритети. – 2007 – № 4 (5) – С. 13–19.
116. Манжола П. Проблема гармонізації відносин між державою та громадянським суспільством в історико-політологічній спадщині В. Липинського / П. Г. Манжола // Актуальні теоретико-методологічні та організаційно-практичні проблеми державного управління: Матеріали наук.-практ. конф. за міжнар. участю, Київ, 28 травня 2004 р.: У 2 т. / За заг. ред. В. І. Лугового, В. М. Князева. – К.: Вид-во НАДУ, 2004. – Т. 1. – С. 72–73.
117. Манжола П. Г. Політико-культурні детермінанти демократизації українського соціуму / П. Г. Манжола // Український соціум: соціально-політичні виміри: Матеріали засід. “круглого столу” від 28 груд. 2004 р. / За заг. ред. Крисаченка В.С. – К.: Знання України, 2005. – С. 153–155.
118. Манжола П. Г. Значення політичної еліти у процесі становлення громадянського суспільства в Україні: деякі висновки постпомаранчевого періоду / П. Г. Манжола // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй / Збірник. Т. 2. – К.: ТОВ УВПК "ЕксОб", 2006. – С. 525–533.
119. Манжола П. Г. Харизматичні елементи в системі легітимації влади в Україні: витоки та граничний потенціал помаранчевого “кредиту довіри” / П. Г. Манжола // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданове громадянське суспільство України: уроки для країни та світу / Науковий альманах. – К.: УВКР, 2006. – С. 257–266.

120. Маркс К. Фейербах: противоположность материалистического и идеалистического понимания истории // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. Пер. с нем. – Т 1. – М.: Политиздат, 1980.
121. Михайловська О. Г. Тенденції процесу інституціоналізації громадянського суспільства в сучасній Україні / О. Г. Михайлівська // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 1 – К.: ТОВ УВПК “ЕксОб”, 2006. – С. 407–420.
122. Монтескьє Ш. Л. О духе законов / Сост., пер. и коммент. А. В. Матешук. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
123. Моргун В. А. Суспільно-політичні проблеми розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні: історичний аспект / В.А. Моргун. – Донецьк: Донецький нац. ун-т, 2003. – 431 с.
124. Настільна книга для неприбуткових організацій / За ред. А. Ткачука. – 2-е вид. випр. і доповн. – К.: Ін-т громадян. сусп-ва: ТОВ “ІКЦ Леста”, 2005. – 288 с.
125. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов / В.С. Нерсесянц. – М.: Изд. группа ИНФРА.М-НОРМА, 1997. – 652 с.
126. Ніколко М. Легітимність – легітимація. Про долю одного політичного поняття в ХХ ст. / М. Ніколко // Вісник КНУ ім. Т.Г. Шевченко. Політичні науки. – 2000. – № 7. – С. 148–154.
127. Новохацький Володимир Дмитрович. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Володимир Дмитрович Новохацький. – Дніпропетровський національний ун-т – Д., 2005. – 16с.
128. Ортега-и-Гассет Х. Старая и новая политика / Х. Ортега-и-Гассет // Политические исследования. – 1992. – № 3. – С. 136–137.

129. Основи демократії. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Авт. Колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін. – К.: вид-во „Ай-Бі”, 2002. – 684 с.
130. Оцінка громадянами України ефективності інститутів громадянського суспільства [Електрон. ресурс] // Портал “НІСД” [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/monitor/november/7.htm>
131. Оцінка ефективності політичної системи України [Електрон. ресурс] // Портал “НІСД” [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/April/10.htm>
132. Панина Н. Демократизация в Украине и оранжевая революция в зеркале общественного мнения / Н. Панина // Зеркало недели – 20 мая 2006.
133. Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг / Н. Панина. – К.: ТОВ “Видавництво Софія”, 2005. – 160 с.
134. Парсонс Т. О понятии “политическая власть” / Т. Парсонс // Антология мировой политической мысли: В 4 т. – М., 1997. – Т. 2. – С. 479–486.
135. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс / Пер. с англ. Л.А. Седова и А.Д. Ковалева. Под ред. М.С. Ковалевой. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
136. Пасько Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння. Монографія / Я. Пасько. – К.: ПАРАПАН, 2008. – 272 с.
137. Пасько І., Пасько Я. Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк.: Східний видавничий дім, 1999.
138. Патнем, Роберт Д. та ін. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / Пер. з англ В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2001. – 302 с.
139. Пащенко Віктор Іванович. Неурядові організації як інститут громадянського суспільства: методологія дослідження та стан в Україні:

- Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень – К., 2005. – 16с.
140. Пауел Дж. Бінгем. Сучасні демократичні країни: участь у політичному житті, стабільність і насильство / Пер. з англ. О. В. Христенко, В. К. Горбатько. – Х.: Каравела, 2004. – 288 с.
141. Пейн Т. Здравый смысл // Избр. соч. Пер с англ. – М.: АН СССР, 1959.
142. Платон. Государство // Соч.: В 3-х тт. – Т. 3. – Ч. 1. – М.: Мысль, 1971.
143. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: Монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. І. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.
144. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні: Навч. посібник / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжуров та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.
145. Соціологічне опитування. Політична ситуація та соціально-економічні настрої населення України: березень 2007 р. [Електрон. ресурс] // Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка [веб-сайт] – Режим доступу: http://www.uisr.org.ua/mid_6.php
146. Політологічний енциклопедичний словник / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Укр. асоціація політологів; Ред.: Ю. С. Шемшученко, В. Д. Бабкін, В. П. Горбатенко. – 2-ге вид, доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
147. ПолішкарOVA Олена Олександрівна. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Олена Олександрівна ПолішкарOVA. – Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2002.
148. Полохало В. Негражданское общество как социополитический феномен Украины / В. Полохало // Полис. – 1999. – № 6. – С. 25–33.

149. Попова І. Соціологічний підхід до вивчення легітимності та легітимації / І. Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 21–41.
150. Послання Президента України до Верховної Ради України Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році – К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2005. – 182 с.
151. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2006 році: Експертна доповідь / Офіційне видання. – К.: ТОВ “Славутич-Дельфін”, 2007. – 256 с.
152. Потульницький В. Нариси з української політології (1819-1991) / В. Потульницький. – К.: Либідь, 1994. – 317 с.
153. Пугачев В. П., Соловьев А. И. Введение в политологию: Учебник для студентов высш. учеб. заведений. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 447 с.
154. Пшизова С. Н. “Два тела” президента: модели репрезентации власти на пороге третьего тысячелетия // Полис. – 1999. – № 2. – С. 126–131.
155. Пролеев С. В. Метафізика влади: Монографія / С.В. Пролеев. – К.: Наук. Думка, 2005. – 324 с.
156. Проценко О., Чепинога В. Походження свободи (Осмислення витоків та розвитку концепції громадянського суспільства) / О. Проценко, В. Чепинога. – К.: Смолоскип, 1996. – 140 с.
157. Рассел Б. Власть. Новый социальный анализ / Пер. с англ. – К., 1996.
158. Рикер Поль. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью. Пер. с нем. / РАН; Институт философии (Москва) / И. С. Вдовина (отв. ред. и авт. послеслов.). – М. : АО “КАМІ”, Академия, 1995. – 160 с.
159. Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфика становления гражданского общества в Украине / Т.В. Розова, В.Ю. Барков. – Одесса: Юридична література, 2003. – 336 с.

160. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 392 с.
161. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні / Н. Ротар // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1(22). – С. 9–17.
162. Рубцов В. П. Засоби громадської участі. Науково-практичний збірник модельних місцевих нормативних актів. – К.: Екософія, 2003. – 100 с.
163. Рудич Ф. Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст / Ф. Рудич // Наукові записки / Збірник. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2004. – С. 4–15.
164. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Трактаты / Пер. с фр. – М.: Наука, 1969. – 423 с
165. Рябов Сергій Геннадійович. Легітимація влади як соціально- філософська проблема (концептуально – методологічний аналіз): Автореф. дис... д-ра філософ. наук: 09.00.03 / Сергій Геннадійович Рябов. – Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 32 с.
166. Рябчук М. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і “розбудова держави” / М. Рябчук. – К., 2000. – 271 с.
167. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя) / О.І. Салтовський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
168. Серeda Олена Олегівна. Легітимізація соціальної нерівності як чинник конституювання соціального порядку: Автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Олена Олегівна Серeda. – Київський національний ун- т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 20с.

169. Силіна Тетяна, Рахманін Сергій, Мостова Юліна, Дмитричева Ольга. Як народжувалася казка і помер міф // Дзеркало тижня – 10 вересня 2005 р. – № 35 (563).
170. Ситник П. Громадянське суспільство і держава: особливості їх взаємодії / П. Ситник // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 55–62.
171. Сіленко А. О., Меркотан К. С. Труднощі та суперечності становлення демократичної політичної системи України / А.О. Сіленко, К.С. Меркотан // Віче. – 2007. – № 16. – С. 27–30.
172. Словарь русского языка: в 4-х т. / Под ред. А. П. Евгеньевой. – Т. 2 – М.: Русский язык, 1982.
173. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит. – М., Соэкгиз. – 1962.
174. Современная политическая теория: Пер. с англ. / Дэвид Хэлд (авт.-сост.). – М. : NOTA VENE, 2001. – 478 с.
175. Стан та динаміка розвитку НУО України. 2002–2006 роки / Творчий центр “Каунтерпарт” – К., 2006. – С. 22.
176. Стратегія національної безпеки України. Затверджено Указом Президента України від 12 лютого 2007 року № 105/2007 [Електрон. ресурс] // Офіційний сайт Президента України [веб-сайт] – Режим доступу: [http:// www. president. gov. ua/ documents/ p_ 5728. html](http://www.president.gov.ua/documents/p_5728.html)
177. Телешун Сергій. Нові українські політичні реалії і процес формування засад громадянського суспільства / Сергій Телешун // Політичний менеджмент. – 2008. – №1 (28). – С. 3–9.
178. Токвіль, Алексіс Д. Про демократію в Америці. В 2-х т.: Пер. з франц. – К.: Видавничий дім “Всесвіт”, 1999. – 590 с.
179. Тоффлер Е. Третя хвиля / Е. Тоффлер; Пер. з англ. – К. : Вид. дім “Всесвіт”, 2000. – 480 с.

180. Тур М. Г. Некласичні моделі легітимації соціальних інститутів: Монографія / М.Г. Тур. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 396 с.
181. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку: Експертна доповідь / За заг. ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2007. – 256 с.
182. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / За ред. О. С. Власюка. – К.: Знання України, 2004. – 343 с.
183. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / За ред. О. С. Власюка. – К.: Знання України, 2005. – 608 с.
184. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки-2006: Монографія / За ред. О. С. Власюка. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
185. Участь громадськості в політичних процесах: Корені трави – 3 / Упоряд.: Г. О. Усатенко, О. В. Боронь. – К.: Агентство “Україна”, 2005. – 352 с.
186. Участь громадськості: Посібник / За ред. Джини Гілберт Холдар та Ольги Захарченко – К.: Видавництво Дизайн-студія “iMedia”, 2002. – 149 с.
187. Фадеев В. Особливості легітимації політичної влади в пострадянській період / Крисаченко В., Степико М., Власюк О. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. За ред. В.С.Крисаченко. – К.: НІСД, 2003. – С. 49–511.
188. Фергюсон А. Опыт истории гражданского общества / Пер. с англ. Под ред. М. А. Абрамова. – М.: “Российская политическая энциклопедия” (РОССПЭН), 2000. – 392 с.
189. Форми та методи залучення громадськості: Навч. посіб. / Інститут громадянського суспільства; за заг. ред. В. Артеменка. – К.: ІКЦ “Леста”, 2007. – 240 с.
190. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М.: ООО “Издательство АСТ”: ЗАО НПП “Ермак”, 2004. – 730с.

191. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас. – М.: АCADEMIA, 1995. – 246 с.
192. Хабермас Ю. Отношения между системой и жизненным миром в условиях позднего капитализма / Ю. Хабермас – “Thesis”, 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – с. 123–136.
193. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии // Хабермас Юрген. Политические работы / Сост. А. В. Денежкина; пер. с нем. Б.М. Скуратова. – М.: Праксис, 2005. – 368 с.
194. Хелд Д., Макгрю Э., Гольдблатт Д., Перратон Дж. Глобальные трансформации [Электрон. ресурс] // Режим доступа: <http://www.praxis.su/text/12/>
195. Хижняк І. А. Теоретичні проблеми громадянського суспільства у країнах Заходу періоду постіндустріальних трансформацій / І.А. Хижняк // Наукові праці МАУП. – К., 2003. – Вип. 5: Актуальні питання політології. – С. 102–110.
196. Ціммерман Джозеф Ф. Учасницька демократія: відродження популізму // ДЕМОКРАТІЯ: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – ХХVІІІ+1108 с. – С. 263–304.
197. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Марк Тулій Цицерон. – К., Основи, 1998. – 489 с.
198. Чесноков С. В. “Социология господства” М.Вебера сквозь призму теории верховной власти Л.А.Тихомирова // Полис. – 2000. – № 2. – С. 161–171.
199. Шангіна Л. Середній клас в Україні як суб’єкт громадської активності / Л. Шангіна // Національна безпека і оборона. – 2002. – № 10. – С. 37–44.
200. Шмитт К. Политическая теология: Сборник / К. Шмитт; Пер. с нем. – М.: “КАНОН-прес-Ц”, 2000. – 336 с.
201. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С. 16–27.

202. Шпакова Р. П. Легитимность политической власти: Вебер и современность // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 143–151.
203. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство і соціальна, демократична, правова держава: становлення, функції, тенденції розвитку в сучасній Україні: Дис... д-ра. політ. наук: 23.00.02 / Г. П. Щедрова. – НАН України; Інститут національних відносин і політології – К., 1996.
204. Энгельс Ф. К истории союза коммунистов // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – Т. 6. – С. 265–282.
205. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. – Т. 6. – С. 105–243.
206. Якименко Ю. Неурядові аналітичні центри в Україні: можливості, виклики, перспективи / Ю. Якименко // Громадянське суспільство. – 2007. – № 2. – С. 9–17.
207. Якименко Ю. Громадянське суспільство в Україні: основні характеристики [Електрон. ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=320
208. Якименко Ю. Народ учится жить без власти [Електрон. ресурс] // Центр Разумкова [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=476
209. 100 днів нової влади: погляд неурядових аналітичних центрів [Електрон. ресурс] // Портал “Громадський простір” [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.civicua.org/library/view.html?topic=130001>
210. 240 днів діяльності влади в новому форматі: оцінка неурядових аналітичних центрів / Робочі матеріали до громадських слухань. – 25 квітня 2007 р. – К., 2007.
211. Almond G.A. Political Development. Essays in Heuristic Theory. – Boston. Little, Brown and Company, 1970. – 331 p.

212. Benjamin R. Barber. *Civil Society: Getting Beyond the Rhetoric. A Framework for Political Understanding* (Josef Janning, Charles Kupchan, Dirk Rumberg (eds) *Civic Engagement in the Atlantic Community*. Bertelsmann Foundation Publishes Gutersloh, 1999.
213. Chalmers D. *How Do Civil Society Associations Promote Deliberative Democracy?* // http://www.columbia.edu/~chalmers/Chalmers_LASA.htm
214. Easton D. *A systems analysis of political life*. – Chicago; The U. of Chicago Press, 1979. – 507 p.
215. Giner S. *Civil society and its future / Civil society. Theory. History. Comparison* – Cambridge Politypress, 1995. – P. 301–326.
216. Kohen Jean L. *American Civil Society Talk* // *Philosophy and Public Policy*. – Vol. 18. – No. 3. – p. 14–19.
217. Lipset S. M. *Political Man: The Social Bases of Politics*. – N. Y.: Doubleday, 1959. – 432 p.
218. Rothshild J. *Political Legitimacy in Contemporary Europe* // *Legitimation of Regimes. International Frameworks for Analysis* (Conference on Legitimation and Delegitimation of Regimes, City University of New York, 1977). – London; Beverly Hills, California: SAGE Publications Ltd., 1979. – P. 37–54.
219. Simmons A. J. *Justification and Legitimacy* // *Ethics*. – 1999. – Vol. 109, №4 (Jul. 1999). – P. 739–771.